

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VÜSALƏ ELŞAD qızı TAĞIYEVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN MƏTNYARATMA
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Dilşünaslıq üzrə magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Arif Rza oğlu Hüseynov

fil.f.d., professor

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-8
I FƏSİL. MƏTNİN YARANMASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU	9-37
<i>1.1. Əvəzlilər haqqında qısa məlumat</i>	9-22
<i>1.2. Mətn dilçiliyinə ümumi baxış</i>	22-37
II FƏSİL. ƏVƏZLİKLƏR MƏTNİN FORMAL VAHİDLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	38-67
<i>2.1. Müasir İngilis dilində şəxs əvəzlilərinin mətnyaratma imkanları</i>	38-50
<i>2.2. Müasir İngilis dilində işarə əvəzlilərinin mətnyaratma imkanları</i>	50-61
<i>2.3. Müasir İngilis dilində təyini əvəzlilərinin mətnyaratma imkanları</i>	61-67
NƏTİCƏ	68-69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	70-74

GİRİŞ

Dil sisteminin səviyyələri sırasında tədqiqat tarixi çox uzaq keçmişə aid olmayan səviyyələrdən biri məhz tekstematik səviyyədir ki, bu səviyyənin vahidi tekstem, yəni mətn hesab olunur. Ümumi dilçilik sahəsinə nəzər yetirsək, bu vahidin öyrənilməsi, araşdırılması mətn dilçiliyi adı altında cəmlənir. İstər xarici ədəbiyyatlarda, istərsə də yerli ədəbiyyatlarda dilçiliyin yeni bir sahəsi kimi bu sahə müəyyən qədər araşdırılmış və yeni sahə olmasına baxmayaraq özünə çox böyük maraq cəlb edə bilmişdir. Mətn dilçiliyi sahəsində hər hansı bir tədqiqatdan danışarkən ilk növbədə “Mətn nədir?” sualını aydınlaşdırmaq lazımdır. Mətn dedikdə komponentlərin müəyyən şəkildə qurulmuş qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan bir bütöv nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, mətn anlayışı çox geniş bir anlayış olduğundan, onun tədqiqində əsas diqqət müəyyən aspektlərə, xüsusən də mətn komponentlərini əlaqələndirən formal və semantik əlaqə vasitələrinə yönəlir. Əvəzlilər hər hansı bir mətn daxilində ən çox rast gəlinən nitq hissələrindəndir. Belə ki, hər hansı bir mətnin tərkibində işlənən əvəzlilər müxtəlif funksiyalarla bu mətnin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir. Magistr dissertasiyası müasir İngilis dilində əvəzlilərin, xüsusən də şəxs, işarə və təyini əvəzlilərinin mətnyaratma imkanlarını araşdırır.

Mövzunun aktuallığı. Tədqiq etdiyim mövzu “Müasir İngilis dilində əvəzlilərin mətnyaratma xüsusiyyətləri” dilçilikdə müəyyən qədər tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, mətn ümumi dilçiliyin xüsusi bir sahəsi kimi tədqiqi kiçik də olsa yenə də maraqlı ideyalarla, faktlarla zəngin bir tarixə malikdir. Qeyd etdiyimiz kimi, mətn mətn dilçiliyinin obyekt kimi bir çox aspektlərdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Burada iki istiqamət xüsusilə fərlənir:

- 1) mətnin formal vahidləri;
- 2) mətnin semantik vahidləri.

Mətnin formal vahidlərinə müasir İngilis dilində təkrarlar, bağlayıcılar, ədatlar, sözönülər, determinantlar, müxtəlif növ əvəzlilər, artikllar və s. kimi vasitələr aid edilir. Mətnin semantik əlaqə vasitələri sırasında isə sadalama, qarşılaşdırma, ardıcılıq və eynizamanlıq kimi əlaqə vasitələri dayanır. Verilmiş mətndə hər iki

əlaqə vasitələri dialektik aspektdə bir-birini tamamlayaraq bu və ya digər mətni formalaşdırır. Hətta, T.Nikolayeva mətn dilçiliyinin məqsədinin mətnin qrammatik kateqoriyalarının formal və məzmun vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir mətni analiz edərkən, onun komponentlərinin bir-birini tamamlaması, onların əlaqələnməsi, eləcə də mənasının açılmasına xidmət edən bir sıra əlaqə vasitələrini nəzərdən keçirmək olar. Bu formal əlaqə vasitələri mətn daxilində komponentləri, cümlələri əlaqələndirmək, təkrarlar, xüsusilə də leksik təkrarlar kimi işlənmək, deyktik funksiya yerinə yetirmək, anafora və katafora rolunu oynamaq və s. bu kimi funksiyalar yerinə yetirir. Əvəzlilər də demək olar ki, bütün bu funksiyaları yerinə yetirərək formal əlaqə vasitəsi kimi mətn komponentlərini əlaqələndirən, onları bir-birinə bağlayan vacib faktorlardandır. İstər xarici ədəbiyyatlarda, istərsə də yerli ədəbiyyatlarda əvəzlilər mətn dilçiliyi sahəsində ümumi şəkildə və yaxud onların bir qismi formal əlaqə vasitəsi kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Bizim tədqiqatımızda müasir İngilis dilində əvəzlilərin mətnyaratma funksiyaları, xüsusən də mətn daxilində geniş işlənmə tezliyinə malik olan şəxs, işarə və təyini əvəzliləri mətnin formal vahidləri kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Düşünürük ki, bu mövzu, əsasən də işarə əvəzliləri mətn dilçiliyi sahəsində müəyyən qədər tədqiq olunsa da, günümüzdə bu və ya digər diskurs və ya mətnin tərkibində daha çox rast gəlinən bu əvəzlilər, eləcə də onların hər birinin ayrı-ayrılıqda öz polofunksiyanallığı daha çox diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan tədqiq etdiyim mövzu öz aktuallığını daha da artırır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Dilçiliyin xüsusi bir sahəsi kimi mətn 1940-cı illərin sonundan tekstin fonetik, morfoloji və başqa istiqamətlərdən öyrənilməsi vaxtından başlayaraq yavaş-yavaş dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Əvəzlilərin mətnyaratma imkanlarına da mətnin tədqiqatı prosesində toxunulmuşdur.

Ümumiyyətlə, bu sahədə aparılan tədqiqatları iki qrupa bölmək olar:

1. Xarici dilçilikdə aparılan tədqiqatlar;
2. Azərbaycan dilçiliyində aparılan tədqiqatlar.

Xarici dilçilikdə bu sahəylə bağlı fikirlər M.A.Hallidey, İ.Qalperin, T.Nikolayeva, S.C.Levinson, Ç.Filmor, D.E.Rozental, M.A.Telenkova, L.M.Qranovskaya, R.de Boqrand, V.Dresler və başqalarının əsərlərində rast gəlinir.

Şübhəsiz ki, bu tədqiqatda yerli dilçilərimizin də xüsusi rolu var. Bu baxımdan məsələyə yanaşdıqda K.Abdullayev, Ə.Ə.Abdullayev, A.Məmmədov, A.Hüseynov, M.Adilov, R.Məmmədova, K.Hacıyeva, A.Hacızadə və başqalarının tədqiqatlarını göstərmək olar.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının quruluşu onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Tədqiqat işinin qarşısında duran məqsədlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir İngilis dilində mətni formalaşdıran faktorları izah etmək.
- Müasir İngilis dilində şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanlarını müəyyənləşdirmək.

Qarşıya qoyulan məqsədimizə nail olmaq üçün konkret olaraq aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir:

- Elmi ədəbiyyatda mövzu ilə bağlı olan müddəaları nəzərdən keçirmək.
- Tədqiqat işinin nəzəri bazasını və praktik dil materiallarını müəyyənləşdirmək.
- Tədqiqata cəlb edilmiş, müasir İngilis dilində şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin mətnyaratmada funksiyalarını müəyyən mətnlərin tərkibində müşahidə etmək.

Tədqiqat işinin müəyyənləşdirdiyimiz məqsədlərinə çatmaq üçün həyata keçiril-məli olan vəzifələr lazım olan bütün ədəbiyyatla tanış olmaq və İngilis dilində şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Dissertasiyada tədqiqatın obyektini tərkibində şəxs, işarə və təyini əvəzliliklər olan ayrı-ayrı ingilis dilli mətn parçaları təşkil edir. Dissertasiyada tədqiqatın predmetini isə müasir İngilis dilində ümumiyyətlə, mətn dilçiliyinə dair biliklərin formalaşması, dərinləşməsi və sistemləşməsi və eyni zamanda əvəzliliklərin, xüsusən şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin qeyd olunan bu proseslərdə hansı funksiyalarla çıxış etmələrini araşdırmaq təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Dissertasiya işinin yazılmasında sözsüz ki, kontekstual təhlil metodundan, eyni zamanda müşahidə metodundan, elmi

ədəbiyyatdan, jurnallardan, internet saytlarından və elmi məqalələrdən istifadə edilmişdir. Tədqiqatda əsasən kontekstual təhlil metodundan istifadə edilmişdir ki, burada əvəzliliklərin, xüsusən də şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin ayrı-ayrı mətn parçalarında, yəni ayrı-ayrı mühitlərdə hansı mənalara malik olmalarını, mətndaxili komponentləri necə əlaqələndirdiklərini, bu zaman hansı funksiyalarla çıxış etdiklərini işləndikləri müəyyən kontekst daxilində təhlil edərək tədqiqat aparılmışdır. Bu tədqiqat prosesində İngilis dilində şəxs, işarə və təyini əvəzlilikləri müxtəlif mətn parçalarında, müxtəlif kontekstlərdə leksik təkrarlar, deyktik ifadələr, anafora, katafora və s. mətnyaradıcı faktorlar kimi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mətn dilçiliyinin tədqiqi ümumi dünya dilçiliyində, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində son əsrlərə təsadüf edir. Ötən əsrin ortalarından başlayaraq mətn dilçiliyinin əsas obyektı sayılan tekst tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan mətnin komponentləri, onun formal və məzmun vahidləri və s. bu kimi məsələlər daha çox mübahisə obyektinə çevrilsə də, mətni əlaqələndirən formal əlaqə vasitələri sırasında şəxs və işarə əvəzlilikləri müəyyən qədər araşdırılsa da, qeyd olunan bu əvəzliliklərin, eləcə də təyini əvəzliliklərinin ayrı-ayrılıqda bütün mətnyaratma funksiyaları araşdırılmamışdır. Tədqiqat əvəzliliklərin əsasən də şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin mətnyaratmada hansı funksiyalarda çıxış etmələrini araşdırır. Magistr işinin elmi yeniliyi ondadır ki, müasir İngilis dilində şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda mətnyaratma xüsusiyyətlərini araşdırır və mətn dilçiliyi ilə bağlı bir sıra dilçilərin fikirlərini müqayisə edir və onların mətn dilçiliyinə və mətni formalaşdıran formal əlaqə vasitələri kimi əvəzliliklərə olan münasibətlərini aydınlaşdırır.

Tədqiqatda qoyulan bir çox məsələlər bir gənc tədqiqatçı kimi bizim mətn dilçiliyi sahəsində ümumi biliyimizin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Düzdür, həmin məsələlər müəyyən dərəcədə tədqiq edilmişdir, lakin hər halda biz də müəyyən bir fikir söyləməyə cəhd etmişik.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işinin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılan tədqiqat bilavasitə dil sisteminin tekstematik səviyyəsinin əsas vahidi olan mətnlə, mətn dilçiliyi ilə bağlıdır. Tədqiqatda mətni bir bütövə

çevirən vahidlərin, əsasən formal əlaqə vasitələrinin mətnyaratma imkanları və müasir İngilis dilində bu və ya digər mətnin tərkibində daha çox rast gəlinən şəxs, işarə və təyini əvəzliliklərinin bu aspektdə xüsusiyyətləri araşdırılır.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiyanın əsas müddəalarından, əldə edilən nəticələr və dil materiallarından İngilis dili təhsili verən universitetlərdə istifadə edilə bilər. Bu baxımdan dissertasiya həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyətli sayıla bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatika kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat prosesində ardıcıl olaraq kafedra ilə əlaqə saxlanmış, tədqiq olunan mövzuyla bağlı davamlı məsləhətlər alınmışdır. Dissertasiyanın mövzusunə dair “Azərbaycanda xarici dillər” jurnalının 3 (33)/2016 və 4 (34)/2016 nömrələrində iki məqalə dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti müəyyənənləşdirilir. Dissertasiyanın aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil əvəzliliklər haqqında qısa məlumat, mətn dilçiliyinə ümumi baxış və mətnin bütövlüyünü təmin edən vahidlər kimi bir sıra məsələlərə həsr olunmuşdur.

İkinci fəsil İngilis dilində əvəzliliklərin mətnin formal vahidləri kimi xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Dissertasiyanın ikinci fəslinin yarımfəsillərində müasir İngilis dilində şəxs əvəzliliklərinin, işarə əvəzliliklərinin və təyini əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanları araşdırılmışdır.

Nəticədə əvəzliliklər mətn dilçiliyində formal əlaqə vasitələri sırasında mətnin komponentlərini semantik baxımdan əlaqələndirən, bəzən bu əlaqələndirmədə leksik təkrarlar kimi işlənən, bəzən işarəetmə və ya mətn daxilində təkrarın qarşısını almaq üçün deyktik funksiya yerinə yetirən, bəzən anafora kimi işlənən, həmçinin kataforik əlaqəyə xidmət edən, mətn daxilində dinamikliyi ilə mənanın açılmasına xidmət edən vahidlərdir. Mətnin formal vahidi kimi təyini əvəzlilikləri mətnyaratmada

qeyd olunan digər şəxs və işarə əvəzliliklərinə nisbətə daha az funksiya yerinə yetirməsinə baxmayaraq, istər şəxs, istər işarə, istərsə də təyini əvəzlilikləri bu və ya digər dərəcədə işləndiyi mətnin komponentlərini əlaqəndirən əsas amillərdəndir.

Beləliklə, yuxarıda araşdırdığımız dissertasiya işindən gəldiyimiz nəticələri qeyd etdik. Elmi tədqiqat işində verilmiş fikir və məlumatların gələcəkdə də bu mövzu ilə maraqlananlar və tədqiqat işləri aparacaq tələbələr üçün xeyirli olacağına ümid edirik.

I FƏSİL

MƏTNİN YARANMASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

1.1. Əvəzlilər haqqında qısa məlumat

Əvəzlik hər hansı bir obyektə, onun xüsusiyyətlərini və ya kəmiyyətini işarə edən və onların yerinə işləyə bilən bir nitq hissəsidir. Bildiyimiz kimi, mənalarına, morfoloji xüsusiyyətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə dildə mövcud olan sözlər nitq hissələrində qruplaşdırılır. Nitq hissələri də öz növbəsində müəyyən qruplara bölünür. V.L.Kaushanskaya, N.A.Kobrina və başqa bir sıra müəlliflərə görə İngilis dilində nitq hissələri 2 qrupda notional and functional parts of speech, yəni əsas və köməkçi nitq hissələrində qruplaşdırılır. O.Musayev isə bu qruplaşmaya modal sözlər, nidalar və **yes&no** sözlərini təşkil edən free parts of speech - sərbəst nitq hissələrini əlavə etmişdir. Digər təsnifatlarda isə bu sözlər əsas nitq hissələri qrupuna aid edilmişdir. Sadalanan bu təsnifatlarda əvəzlilər əsas nitq hissəsi kimi təsnif olunmuşdur. Lakin, bütün əvəzliləri eyni xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırmaq çətin olduğu üçün onların təsnifatında müxtəlif yanaşmalar da özünü göstərir.

Əvəzliləri təsnif edərkən bəzi dilçilər onlardan müstəqil nitq hissəsi kimi, bəziləri isə ismin, sayın, sifətin və zərfin tərkib hissəsi kimi bəhs etmişlər. A.K.Vorovkova görə əvəzlik formal-qrammatik əlamətinə görə müstəqil nitq hissəsi deyil, qrammatik cəhətdən ya isimdir, ya da sifətdir. Belə bir yanaşma özünü İ.Vandriesin fikirlərində də göstərir. O da əvəzliləri ayrıca nitq hissəsi hesab etmir. A.M.Peşkovski isə əvəzliyi xüsusi nitq hissəsi adı altında verir və əvəzliləri ismi əvəzlilər və sifət əvəzlilər adı altında qruplaşdırır. Digər bir yanaşmada isə K.Duen belə qənaətə gəlir ki, artıqlıq, əvəzlik və saylar ayrıca bir qrup təşkil edir və bu sözlər həm ismi müəyyənləşdirir, həm də ismi əvəz edir [14, s. 107-109].

Əvəzliyi ayrıca bir nitq hissəsi kimi təsnif edən dilçilərə C.Körm, M.İ.Steblin-Kamenski, V.Z.Panfilov, A.N.Kononov və başqalarını göstərmək olar. Bu dilçilər içərisində A.N.Kononov əvəzliyin müstəqil bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşməsində üç əsas prinsipi - semantik, sintaktik və morfoloji meyarları əsas götürür. Bu müəllifə

görə, əvəzlik digər nitq hissələrindən öz semantik və bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir [14, s. 108].

Əvəzlilərə əksər dillərdə rast gəlmək mümkündür, buna görə əvəzlik dil universalı kimi çıxış edən bir nitq hissəsidir. Əvəzlilərin əsas xüsusiyyəti onların ümumiləşdirmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Əsas bir nitq hissəsi kimi, əvəzlilər əsasən isim, sifət və saya aid olub, onları işarə edir, müəyyənləşdirir və ya əvəz edir. Əvəzlilər istər konkret mənalı sözləri, istərsə də mücərrəd mənalı sözləri əvəz edir. Onlar əvəz etdiyi nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini özündə daşıyır.

Əvəzlilər kontekstdən asılı olan sözlərdir. Onların mənası işləndiyi mətn daxilində və ya nitq prosesində müəyyənləşir. Əvəzlilər deyktik funksiya daşıyıb işləndiyi kontekstdə təkrarın qarşısını almaq imkanı yaradır.

Ümumi olaraq, əvəzlilər son tədqiqatlarda ayrıca nitq hissəsi kimi götürülür və bir sıra aspektlərə görə tədqiq olunur. N.A.Kobrina “*An English Grammar. Morphology. Syntax*” kitabında əvəzliləri obyektləri, onların xüsusiyyətlərini və əlaqələrini, lokal və temporal istinadlarını və ya yerləşmələrini onları adlandırmadan işarə edən deyktik ifadələr kimi təsvir etmişdir [42, s. 170]. V.L.Kaushanskaya isə “*A grammar of the English language*” kitabında qeyd etmişdir ki, əvəzlik obyektləri və onların xüsusiyyətlərini onları adlandırmadan işarə edən bir nitq hissəsidir [41, s. 55].

O.Musayev “*A Practical Grammar of Contemporary English*” kitabında əvəzlilikləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən bir sıra ümumi xüsusiyyətləri belə qeyd etmişdir [49, s. 40]:

- Onların təyinediciləri yoxdur.
- Onlar tez-tez obyekt halında işlənir.
- Onların çoxsu şəxsə görə fərqlənir.
- Onların tez-tez cins qarşılıdırması olur.
- Onların tək və cəm formalarının morfoloji göstəricisi yoxdur.

Müasir İngilis dilində mənasına və sintaktik funksiyalarına görə əvəzlilər ənənəvi olaraq ismi əvəzlilər (noun-pronouns) və sifət əvəzlilərə (adjective-pronouns) bölünür. İsmi əvəzlilər ismi əvəz edir və onun sintaktik funksiyalarını daşıyır:

Mrs. Mann raised her hands in astonishment. (Ch.Dickens, p.13)

She raised her hands in astonishment.

Sifət əvəzlilər isə sifəti əvəz edir və onun sintaktik funksiyalarını daşıyır:

The old man had gained the street corner, before he began to recover the effect of Toby Crackit's intelligence. (Ch.Dickens, p.286)

That man had gained the street corner, before he began to recover the effect of Toby Crackit's intelligence.

Müasir İngilis dilində əvəzlilər morfoloji strukturu və leksik mənalara görə fərqləndirilir. Morfoloji strukturuna görə İngilis əvəzliləri sadə (simple), mürəkkəb (compound) və mürəkkəb tərkibli (composite) olur.

Sadə əvəzlilər yalnız bir morfemdən ibarət olur. Məsələn, *I, you, he, she, this, that, no, none and so on.*

Mürəkkəb əvəzlilər iki kökdən ibarət olur. Məsələn, *everything, everybody, anything, nobody, someone and so on.*

Mürəkkəb tərkibli əvəzlilər isə ayrı yazılan iki kökdən ibarət olur. Məsələn, *each other, one another, no one and so on.*

Əvəzlilərin leksik mənaya görə klassifikasiyası müəlliflərə görə fərqlənir. N.A.Kobrina əvəzliləri on iki növdə qruplaşdırmışdır: 1. Personal pronouns-Şəxs əvəzliləri. 2. Possesive pronouns-Yiyəlik əvəzliləri. 3. Reflexive pronouns-Qayıdış əvəzliləri. 4. Demonstrative pronouns-İşarə əvəzliləri. 5. Indefinite pronouns-Qeyri-müəyyənlik əvəzliləri. 6. Negative pronouns-İnkər əvəzliləri. 7. Universal pronouns-Ümumi əvəzlilər. 8. Detaching pronouns-Ayrıran əvəzlilər. 9. Reciprocal pronouns-Qayıdış əvəzliləri. 10. Interrogative pronouns-Sual əvəzliləri. 11. Conjunctive pronouns-Bağlayıcı əvəzliləri. 12. Relative pronouns-Nisbi əvəzlilər [42, s. 182].

V.L.Kaushanskaya leksik mənaya görə klassifikasiyada əvəzliyin on bir növünü qeyd etmişdir: 1. Personal Pronouns-Şəxs əvəzliləri. 2. Possesive Pronouns-Yiyəlik əvəzliləri. 3. Reflexive Pronouns-Qayıdış əvəzliləri. 4. Reciprocal Pronouns-Qarşılıq əvəzliləri. 5. Demonstrative Pronouns-İşarə əvəzliləri. 6. Interrogative Pronouns-Sual əvəzliləri. 7. Relative Pronouns-Nisbi əvəzlilər. 8. Conjunctive Pronouns-Bağlayıcı əvəzlilər. 9. Defining Pronouns-Təyini əvəzlilər. 10. Indefinite Pronouns-Qeyri-müəyyənlik əvəzliləri. 11. Negative Pronouns-İnkər əvəzliləri [41, s. 55].

Bu təsnifatda qeyd edilən təyini əvəzlilikləri N.A.Kobrina öz klassifikasiyasında *ümumi əvəzliliklər (universal pronouns)* və *ayırma əvəzlilikləri (detaching pronouns)* adı altında qeyd etmişdir. Belə ki, müəllif ümumi əvəzlilərə *all, each, every, everything, everyone, everybody* və *either* əvəzliliklərini, ayırma əvəzlilərinə isə *other* və *another* əvəzliliklərini aid etmişdir [42, s. 182].

M.Ganshina isə leksik mənə üzrə klassifikasiyada əvəzlilikləri səkkiz qrupda qruplaşdırmışdır. Müəllif nisbi və bağlayıcı əvəzlilikləri bir qrupda (relative and conjunctive pronouns), təyini, qeyri-müəyyənlik və inkar əvəzliliklərini isə bir başlıq altında qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri (indefinite pronouns) kimi təqdim etmişdir [38, s. 77-95].

Azərbaycan dilçilərindən O.Musayev, G.Məmmədova, Ş.Mahmudova, A.Hacızadə əvəzliliklərin leksik mənaya görə təsnifatında V.L.Kaushanskayanın klassifikasiyasına əsaslanmışdır.

M.Məmmədova və D.Yunusovun "*İngilis Dilinin Qrammatikası*" adlı kitablarında isə əvəzliliklərin on növü göstərilir. Bu kitabda bağlayıcı əvəzliliklər (conjunctive pronouns) ayrıca bir qrup kimi qeyd edilməmişdir [22, s. 73-108].

Bizə görə, əvəzliliklərin leksik mənaya görə qruplaşmasında V.L.Kaushanskayanın klassifikasiyası daha çox qəbul ediləndir.

Əvəzliliklərin bu növləri arasında morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə oxşarlıq yoxdur. Bəzi əvəzliliklərin şəxs, cins, hal və kəmiyyət qrammatik kateqoriyaları var. Şəxs və cins kateqoriyaları yalnız şəxs və yiyəlik əvəzliliklərində mövcuddur. Kəmiyyət kateqoriyasına işarə əvəzliliklərində və *other* təyini əvəzliyində rast gəlinir. Hal kateqoriyasına görə əvəzliliklərin iki hal forması olur, onların bəzilərinin adlıq və obyektiv hal, bəzilərinin isə ümumi və yiyəlik hal forması mövcuddur [41, s. 55].

Qeyd etdiyimiz kimi, əvəzliyin əsas növlərindən biri şəxs əvəzlilikləridir. Şəxs əvəzlilikləri şəxs və ya qeyri-şəxsləri onların danışıqna münasibəti baxımından ifadə edən ismi əvəzliliklərdir [42, s. 171]: *I, you, he, she, it, we, they*. Belə ki, *I (me)* danışan şəxsi, *we (us)* danışan şəxs və başqalarını, *you* müraciət olunan şəxs və ya şəxsləri ifadə edir. *He, she, it, they (him, her, them)* əvəzlilikləri isə nə danışan şəxsi, nə də müraciət olunan şəxsi ifadə edir. Bu əvəzlilər nitq prosesində bilavasitə iştirak

etmir. Buna görə də, E.Benvenest III şəxs əvəzliliklərini işarə əvəzliyi kimi təqdim etmişdir [14, s. 112].

O.Musayev kontekst və situasiyadan asılılığına görə şəxs əvəzliliklərini üç qrupda qruplaşdırmışdır [49, s. 43]:

1. Konkret şəxs ifadə edən şəxs əvəzlilikləri: *I, you, he, she, it, we, you, they*.
2. Qeyri-müəyyən şəxsləri ifadə edən şəxs əvəzlilikləri: *you, we, they, one*.
3. Şəxs olmayanı ifadə edən şəxs əvəzliyi: *it*.

Şəxs əvəzliliklərinin şəxs, hal, kəmiyyət və cins qrammatik kateqoriyaları var. Bu əvəzliliklərin iki hal forması mövcuddur:

- 1) the nominative case (adlıq hal): *I, you, he, she, it, we, they*;
- 2) the objective case (obyekt hal): *me, you, him, her, it, us, them*.

Göründüyü kimi, *I, he, she, we* şəxs əvəzliliklərinin obyekt halı supletiv yolla düzəlidir. *You* və *it* əvəzliliklərinin adlıq və obyekt hal formaları isə cümlədə onların mövqeyinə görə fərqləndirilir.

Ş.Mahmudova özünün “*Comparative Grammar*” adlı kitabında qeyd etmişdir ki, adlıq hal formasında işlənən əvəzliliklər müasir İngilis dilində mübtədə əvəzliliklər (subject-pronouns), obyekt hal formasında işlənən əvəzliliklər isə tamamlıq əvəzliliklər (object pronouns) adlandırılır [44, s. 43].

Şəxs əvəzliliklərinin kəmiyyətə görə iki forması: tək (*I, he, she, it*) və cəm (*we, they*) formaları mövcuddur. II şəxs əvəzliyi *you* isə həm tək, həm də cəm formada işlədilir.

Cins kateqoriyasına görə isə III şəxsin tək *he, she, it* əvəzlilikləri fərqləndirilir. Belə ki, kişi cinsinə mənsub məxluqlar *he*, qadın cinsinə mənsub məxluqlar *she*, orta cinsə aid olan məxluqlar isə *it* əvəzliyi ilə adlandırılır.

Şəxs əvəzlilikləri sintaktik funksiyasına görə cümlədə mübtədə (subject), xəbərin ad hissəsi (predicative) və tamamlıq (object) kimi çıxış edir:

She imprinted her cold white lips passionately on its forehead; passed her hands over her face; gazed wildly round; shuddered; fell back – and died. (Ch.Dickens, p.5) (Mübtədə)

*'I'll fetch **him** directly,' said Mrs. Mann, leaving the room for that purpose.*
(Ch.Dickens, p.13) (*Tamamlıq*)

*If it is **him**, give him a cup of tea and save the hard stuff for later.*
(C.Mccullough, p.408) (*Predikativ*)

Şəxs əvəzliləri bəzən cümlədə zərflik funksiyasında da çıxış edə bilir və bu zaman sözönüylə işlədilir [49, s. 45]:

*The vivid imagination of Master Bates presented the scene **before him** in too strong colours.* (Ch.Dickens, p.133)

N.A.Kobrina müasir ingilis dilində III şəxs *it* əvəzliyinin yerinə yetirdiyi funksiyalarının fərqliliyinə əsasən bu əvəzliyin üç statusu fərqləndirmişdir [42, s. 171-172]: *the personal pronoun it* (şəxslı *it* əvəzliyi), *the impersonal pronoun it* (şəxssız *it* əvəzliyi), and *the demonstrative pronoun it* (işarə əvəzliyi *it*). Şəxslı *it* əvəzliyi qeyri-şəxsləri, yəni heyvanları, konkret və mücərrəd anlayışları adlandırır:

*'I think you will,' said Mrs. Mann, who had noticed the tone of the refusal, and the gesture that had accompanied **it**.* (Ch.Dickens, p.11)

*There's your tea; take **it** away to that box, and drink **it** there, and make haste, for they'll want you to mind the shop.* (Ch.Dickens, p.50)

Bunlarla yanaşı, *it* əvəzliyi şəxssız əvzəlik kimi hava, vaxt, məsafə və istənilən növ ölçüylə bağlı olan şəxssız cümlələrdə formal mübtədə kimi tez-tez işlədilir:

***It** is half past ten.*

***It** is raining cats and dogs.*

It işarə əvəzliyi kimi isə əvvəlki kontekstdə verilmiş qeyri-şəxsləri və ya müəyyən situasiyaları ifadə edir. Həmçinin işarə etdiyi sözdən əvvəl gələndə də *it* işarə əvəzliyi kimi çıxış edir [42, s. 172]:

*Oliver stared innocently in Mr. Bumble's face at this somewhat contradictory style of address; but that gentleman prevented his offering any remark thereupon, by leading him at once into an adjoining room: the door of which was open. **It** was a large room.* (Ch.Dickens, p.30)

***It** was a nice sickly season just at this time.* (Ch.Dickens, p.62)

'God be good to me!' cried the old lady, embracing him; 'It is my innocent boy!'
(Ch.Dickens, p.486)

It əvəzliyi həmçinin bəzi cümlələrdə leksik mənasından məhrum olunmuş formal mübtəda və ya tamamlıq kimi çıxış edir. Bu formal mübtəda və ya tamamlığın funksiyası xəbərdən sonra gələn və məsdər, cerund və ya cümlə ilə ifadə olunan əsas mübtəda və ya tamamlığı işarə etməkdir:

It was observable, too, that ladies and gentlemen who were in passions of anguish during the ceremony of interment, recovered almost as soon as they reached home, and became quite composed before the tea-drinking was over. (Ch.Dickens, p.63)

It is not necessary to make any guesses on the subject, however; for the sudden entrance of the two young ladies whom Oliver had seen on a former occasion, caused the conversation to flow afresh. (Ch.Dickens, p.141)

The latter gentleman thought it advisable to change the subject. (Ch.Dickens, p.38)

It əvəzliyi həmçinin emfatik konstruksiyalarda da işlədilir:

...I do mean to say that in this particular instance, it was the best thing for Oliver Twist that could by possibility have occurred. (Ch.Dickens, p.3)

Əvəzliyin leksik mənaya görə növlərindən biri də işarə əvəzliləridir. İşarə əvəzliləri hər hansı bir obyektə işarə edən əvəzlilərdir: *this, that, such, same*. *This* və *that* işarə əvəzlilərinin kəmiyyət kateqoriyaları var: *this-these, that-those*. Bu əvəzlilər həm ismi əvəzlilər, həm də sifət əvəzliləri kimi işlənə bilər.

M.Məmmədova və D.Yunusov işarə əvəzliləri sırasına *it* əvəzliyini də əlavə etmişdir [22, s. 79].

This (these) işarə əvəzliyi zaman və məkan baxımdan yaxına işarə edir. *That (those)* işarə əvəzliyi isə zaman və məkan baxımdan uzağa işarə edir. Bu əvəzlilər işləndiyi isimlərlə kəmiyyətə görə uzlaşır:

'That was not my doing,' observed Monks. (Ch.Dickens, p.301)

Perhaps these were reasons for the old gentleman's giving his assent; but, whether they were or no, he told Oliver he might go, and placed him under the joint guardianship of Charley Bates, and his friend the Dodger. (Ch.Dickens, p.104)

Bu əvəzlilər həm şəxsə, həm də əşyalara aid ola bilər. Zaman bildirən sözlərlə (day, month, year, etc) işləndikən *this* işarə əvəzliyi bu periodun danışığı anına aid olduğunu göstərir. *That* işarə əvəzliyi isə zaman bildirən sözlərlə işləndikən bu periodun keçmişə aid olduğuna işarə edir [42, s. 174-175].

Sintaktik funksiyalarına görə *this (these)* və *that (those)* əvəzliləri cümlədə mübtədə, xəbərin ad hissəsi, tamamlıq və ya təyin funksiyasında çıxış edir:

*No; **that** was the wrong house; the next door.* (Ch.Dickens, p.366) (Mübtədə)

*The first words I heard Monks say were **these**: 'So the only proofs of the boy's identity lie at the bottom of the river, and the old hag that received them from the mother is rotting in her coffin.'* (Ch.Dickens, p.472) (Predikativ)

*'Oho!' said the board, looking very knowing; 'we are the fellows to set **this** to rights; we'll stop it all, in no time.'* (Ch.Dickens, p.17) (Tamamlıq)

*'Well,' said Mr. Sowerberry, taking up his hat. 'the sooner **this** job is done, the better.'* (Ch.Dickens, p.55) (Təyin)

This (that) işarə əvəzliləri həmçinin cümlədə xəbərin ad hissəsi olan isimlə ifadə olunan şəxs və ya əşyanı işarə etmək üçün işlədilir [38, s. 85]:

***This** is a cat.*

***That** is a car.*

Such işarə əvəzliyi isə əşyalarda, şəxslərdə və ya situasiyalarda müəyyən bir cəhətə işarə edir. Bu əvəzlik sayıla bilən tək isimlərdən əvvəl qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə işlənir:

*I can't bear it; it is **such a** jolly game, I can't bear it.* (Ch.Dickens, p.178)

This və *that* işarə əvəzliləri kimi *such* əvəzliyi də cümlədə mübtədə, xəbərin ad hissəsi, tamamlıq və ya təyin funksiyasında çıxış edir:

***Such** was the little being who stood trembling beneath Mr. Bumble's glance; not daring to lift his eyes from the floor; and dreading even to hear the beadle's voice.* (Ch.Dickens, p.193) (Mübtədə)

*But the exhaustion of his mind and body was **such** that he remained undisturbed.* (Th.Hardy, p.396) (Predikativ)

She dropped her voice. "Because a better man than you does not believe in such." (Th.Hardy, p.483) (Tamamlıq)

She don't know there is any such lady relation yet. (Th.Hardy, p.50) (Təyin)

İşarə əvəzliyi *same* oxşarlıq, eynilik ifadə edir. Bu əvəzlikdən əvvəl həmişə müəyyənlik artıqlı *the* işlədilir. (The) *same* əvəzliyi adətən cümlədə təyin funksiyasında işlənir, lakin mübtədə, xəbərin ad hissəsi, və tamamlıq kimi də çıxış edə bilər:

I have been in the same trade, and in the same service, for twelve years since. (Ch.Dickens, p.185) (Təyin)

The same is done every day. (Mübtədə)

The eyes, the head, the mouth; every feature was the same. (Ch.Dickens, p.131) (Predikativ)

If he stopped it did the same. (Ch.Dickens, p.569) (Tamamlıq)

Müasir İngilis dilində əvəzlilərin leksik məna növlərindən biri də təyini əvəzlilərdir. Təyini əvəzlilər şəxs və ya əşyalar qrupunu ifadə edən əvəzlilərdir: *all, each, every, everybody, everyone, everything, either, both, other, another.*

B.Xaymoviç və B.Roqovskaya qeyd edilən təyini əvəzlilərin cərgəsinə *otherwise* sözünü də əlavə etmişdir [18, s. 26].

Ş.Mahmudova təyini əvəzlilərin semantik-funksional xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, linqvistik ədəbiyyatda təyini əvəzlilər bəzi hallarda "kvantor əvəzlilər" adlandırılır. Kvantor ümumilik bu dil vahidi üçün xarakterikdir, sayından asılı olmayaraq özünəməxsus semantik kateqoriyalardandır, şübhəsiz bu sözlər digər sözlərlə güclü əlaqə yaradır, dildə işarəvilik cəhətini təmin edir [18, s. 15].

All təyini əvəzliyi ümumiləşdirici əvəzlikdir. O, əşya və ya şəxslərin qrupunu bir bütöv kimi götürür. Bu əvəzlik həm ismi əvəzlik, həm də sifət əvəzliyi kimi işlədilir. İsmi əvəzlik kimi cümlədə mübtədə, xəbərin ad hissəsi və tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir:

All was so quick and hurried, that he had scarcely time to recollect where he was, or how he came there, when to carriage stopped at the house to which the Jew's steps had been directed on the previous evening. (Ch.Dickens, p.234) (Mübtədə)

*It was **all** she had managed to take out of her bank account that morning.* (C.Ahern, p.196) (*Predikativ*)

*You do know **all**.* (Ch.Dickens, p.620) (*Tamamlıq*)

All təyini əvəliyi sifət əvəzliyi kimi isə cümlədə təyin və ya əlavə kimi işlənir:

***All** his relations let him have his own way pretty well.* (Ch.Dickens, p.50) (*Təyin*)

*By the advice of Mr. Giles, they **all** talked very loud, to warn any evil-disposed person outside, that they were strong in numbers; and by a master-stroke of policy, originating in the brain of the same ingenious gentleman, the dogs' tails were well pinched, in the hall, to make them bark savagely.* (Ch.Dickens, p.326) (*Əlavə*)

Cümlədə ismi əvəzlik kimi işlənərkən *all* əvəzliyi şəxs ifadə etdikdə xəbər cəmdə, əşyalar və ya mücərrəd anlayışlar ifadə etdikdə isə xəbər təkdə işlənir. Sifət əvəzlik kimi işləndikdə isə xəbərin tək və ya cəm olması bu əvəzliyin təyin etdiyi isimdən asılı olur [49, s. 66-67].

All təyini əvəzliyindən sonra isim işlənərsə, onlar arasında heç bir söz önü işlənmir, lakin bu əvəzlikdən sonra cümlədə şəxs əvəzliyi işlənərsə, onlar arasında *of* sözünü işlənir [44, s. 58]:

*But, death, fires, and burglary, make **all men** equals; so Mr. Giles sat with his legs stretched out before the kitchen fender, leaning his left arm on the table, while, with his right, he illustrated a circumstantial and minute account of the robbery, to which his bearers listened with breathless interest.* (Ch.Dickens, p.322)

*He'll think I stole them; the old lady: **all of them** who were so kind to me: will think I stole them.* (Ch.Dickens, p.181)

Both təyini əvəzliyi əvvəl qeyd olunmuş iki şəxs, əşya və ya anlayışı ifadə edir. İsmi əvəzlik kimi cümlədə mübtəda, tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir:

*He had begun to think Father Ralph's weaknesses were pride in being a priest, and ambition; **both** were facets of personality he understood, for he possessed them himself.* (C.Mccullough, p.307) (*Mübtəda*)

*She didn't understand what had happened, but she knew it meant she couldn't keep them **both**.* (C.Mccullough, p.140) (*Tamamlıq*)

Sifət əvəzliyi kimi isə *both* təyini əvəzliyi cümlədə təyin, bəzən də əlavə kimi işlənir:

Both men laughed. (C.Mccullough, p.486) (Təyin)

There are worse things than dying, we both know that. (C.Mccullough, p.755)
(Əlavə)

Every və *each* təyini əvəzlilikləri isə əvvəl qeyd olunmuş anlayış, əşya və ya şəxs qrupunun bütün üzvlərini ayrı-ayrı adlandırır. İsmi əvəzlik kimi cümlədə mübtəda, tamamlıq, sifət əvəzliyi kimi isə təyin funksiyasını yerinə yetirir:

Each was being labeled and packed away in bags just as it was in he mind.
(C.Ahern, p.97) (Mübtəda)

It appeared, on full and careful investigation, that if the wreck of property remaining in the custody of Monks were equally divided between himself and Oliver, it would yield, to each, little more than three thousand pounds. (Ch.Dickens, p.636)
(Tamamlıq)

There was a window on each side of the dilapidated entrance; and one story above; but no light was visible. (Ch.Dickens, p.246-247) (Təyin)

Every təyini əvəzliyi isə yalnız təyin funksiyasında işlənir:

Every word from you is a blow for me. (Ch.Dickens, p.233) (Təyin)

Every və *each* təyini əvəzlilikləri bir-birilə sinonimlik təşkil edir. Lakin onlar arasında müəyyən məna fərqi mövcuddur. Belə ki, *each* əvəzliyinin xüsusiləşdirici mənası olduğu halda, *every* əvəzliyi ümumiləşdirici mənaya malikdir. Bu əvəzlik həmçinin təyin funksiyasında çıxış edən *all* əvəzliyi ilə də sinonimdir, lakin *all* sayıla bilməyən isimlərlə işlənə bildiyi halda, *every* yalnız sayıla bilən isimlərlə işlənir [49, s. 68].

A.J.Tomson və A.V.Martinet “*A Practical English Grammar*” kitabında qeyd etmişdir ki, *each* təyini əvəzliyi çox sayda şəxs və əşyaları ayrı-ayrılıqda fərdi olaraq bildirir. *Every* əvəzliyi də bu mənaya malikdir lakin, bu əvəzlikdə fərdilik daha az nəzərə çarpır [62, s. 44].

Everybody və *everyone* əvəzlilikləri isə əvvəl qeyd olunmuş şəxs qrupunun bütün üzvlərini adlandırır. Bu əvəzliliklərin iki hal forması mövcuddur: adlıq hal və yiyəlik

hal. Adlıq hal formasında *everybody* və *everyone* əvəzlilikləri mübtəda və ya tamamlıq, yiyəlik hal formasında isə təyin funksiyasında işləyir:

*“Absolutely, the first line of my article will be: **Everybody** go out and buy one, they’re fab!” he laughed. (C.Ahern, p.283) (Mübtəda)*

*“I am not doing anything big at all,” she warned **everyone**. (C.Ahern, p.42) (Tamamlıq)*

***Everyone's** eyes were sparkling with tears as they took a sip of their drink, except of course for Ciara, who had knocked back her glass of champagne and was scrambling to give her present to Holly first. (C.Ahern, p.47) (Təyin)*

Everything təyini əvəzliyi əşyalara, heyvanlara və mücərrəd anlayışlara aid olunur. Cümlədə mübtəda, xəbərin ad hissəsi və ya tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir:

***Everything** had fallen into place. (C.Mccullough, p.322) (Mübtəda)*

*Ralph was **everything** the Church liked in her high officials. (C.Mccullough, p.391) (Predikativ)*

*I want **everything** to be fair and square between us, Meghann, so I'm telling you now how things are going to be. (C.Mccullough, p.348) (Tamamlıq)*

Təyini əvəzlik *either* əvvəldə qeyd edilmiş iki şəxs və ya əşyanı işarə edir. İnkarcümlələrdə işlədilmir. *Either* əvəzliyi iki mənada işlədilir: ikisindən biri və ya hər ikisi. Cümlədə təyin funksiyasında və ya mübtədanın bir hissəsi kimi çıxış edir [41, s. 67]:

*The trail wasn't three feet wide on the crest, and on **either** side the ridge fell away in precipices hundreds of feet deep. (London) (Təyin)*

*Then he remembered the underwriters and the owners, the two masters a captain must serve, **either** of which could and would break him and whose interests were diametrically opposed. (London)*

O.Musyayev isə *either* təyini əvəzliyinin cümlədə sintaktik funksiyasına görə ismi əvəzlik kimi mübtəda, tamamlıq funksiyasında, sifət əvəzlik kimi isə təyin funksiyasında işləndiyini qeyd etmişdir [49, s. 72]:

***Either** of these machines is suitable for the work. (Mübtəda)*

*He has taken **either** of the books. (Tamamlıq)*

*There were small lakes on **either** side. (Təyin)*

Bizim fikrimizcə, O.Musayevin verdiyi bu nümunələrdə mübtədə və tamamlıq funksiyasında *either* təyini əvəzliyini mübtədə və tamamlığın bir hissəsi kimi götürmək daha düzgün olardı. Çünki, təyini əvəzlik bu cümlələrdə işləndiyi sözlə birlikdə mübtədə və tamamlıq olur. *Either* təyini əvəzliyi heç bir sözə qoşulmadan da cümlənin mübtədası kimi çıxış edə bilər:

*Would you like tea or juice? **Either** will be better.*

Other təyini əvəzliyi isə əvvəldə qeyd edilmiş bir obyektədən fərqlənən başqa bir obyektə ifadə edir. Bu əvəzlik kəmiyyət kateqoriyasına görə tək və cəm formada işlənir: *other, others*. Hal kateqoriyasına görə isə common case-ümumi hal (*other*) və genitive case-yiyəlik hal (*other's*) formaları mövcuddur. Bu əvəzlik ismi əvəzlik kimi sintaktik funksiyasına görə mübtədə, tamamlıq, sifət əvəzliyi kimi isə təyin funksiyasını yerinə yetirir:

*They led him through a paved room under the court, where some prisoners were waiting till their turns came, and **others** were talking to their friends, who crowded round a grate which looked into the open yard. (Ch.Dickens, p.627) (Mübtədə)*

*'No, surely,' said the old lady; 'my days are drawing to their close: and may mercy be shown to me as I show it to **others**!' (Ch.Dickens, p.337) (Tamamlıq)*

*'Decidedly not,' added the **other** members. (Ch.Dickens, p.27) (Təyin)*

Təyini əvəzlik *another* yalnız sayıla bilən tək isimlərlə iki mənada işlədilir [41, s. 67]:

a) fərqli biri (a different one)

*'Hush!' cried the man; 'it won't answer here. Say **another** word, and I'll do our business myself with a crack on the head.'* (Ch.Dickens, p.254)

b) əlavə biri (an additional one)

*'The prosecutor was reading, was he?' inquired Fang, after **another** pause. (Ch.Dickens, p.120)*

İsmi əvəzlik kimi *another* cümlədə mübtədə, tamamlıq, sifət əvəzlik kimi isə təyin funksiyasını daşıyır:

*There would be the dangerous villain: the man I hate: gone; **another** secured in his place; and my influence over the girl, with a knowledge of this crime to back it, unlimited. (Ch.Dickens, p.530) (Mübtəda)*

*He was meditating **another**, when the sudden opening of the door, and the appearance of a stranger, interrupted him. (Ch.Dickens, p.500) (Tamamlıq)*

***Another** silence succeeded this short dialogue: which was again broken by the stranger. (Ch.Dickens, p.426) (Təyin)*

Qeyd olunan bu xüsusiyyətləri ilə əvəzlilər hər hansı bir nitq prosesində və ya mətn daxilində komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edən əsas bir nitq hissəsidir. Əvəzlilərin əlaqələndirici funksiyası mətn dilçiliyinin əsas vahidi-mətnin formalaşmasına xidmət edən əsas faktordur.

1.2. Mətn dilçiliyinə ümumi baxış

Mətn nədir? Mətni bir bütövə çevirən amillər hansılardır? Formal və semantik əlaqə vasitələrinin mətnyaratmada rolu nələrəndən ibarətdir? və s. bu kimi məsələlər ötən əsrin 50-60-cı illərindən dilçilik sahəsində tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən əsas məsələlərdən olmuşdur. Bu dövrdə mətn termininə müxtəlif yanaşmalar özünü göstərmişdir.

Mətn dilçiliyini T.Nikolayeva belə səciyyələndirmişdir: “Mətn dilçiliyinin məqsədi mətnin qrammatik kateqoriyalarının formal və məzmun vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir”. Bu yanaşmada mətnin formal vahidlərinə söz sırası, leksik təkrarlar, artıqlıq, əvəzlilər və s. bu kimi vahidlər, məzmun vahidlərinə isə anafora, katafora, deysis, qeyri-müəyyənlik, müəyyənlik və s. daxil edilmişdir [11, s. 33].

Bu sahədə M.A.K. Həlidayin fikirləri xüsusi maraq doğurur. Bu müəllif mətnin sintaktik sistemdə yerinin müəyyənləşdirilməsi əsasında həm dilin xüsusiyyətlərinin, həm də onun fəaliyyət proseslərinin təhlili zamanı mətnin cümlə üzərində tam üstünlüyünü göstərmişdir. O, hətta dilin funksiyaları arasında mətn funksiyasını da ayırır ki, bu funksiyanın əsasında danışanın və yaxud yazanın mətn yaratmaq bacarığı durur [19, s. 22-23]. M.A.K.Həlidayə görə mətn dilçiliyi dili hərəkətdə öyrənir.

D.E.Rozental və M.A.Telenkova mətn terminini yazıda və yaxud çapda əks olunmuş nitq əsəri kimi ifadə etmişdir. L.M.Qranovskaya görə isə mətn yalnız qrafiki ifadə olunan dilin yazılı formasının məhsuludur [19, s. 17-20]. Bu dilçilər arasında İ.Qalperinin adını da xüsusi vurğulanmalıdır. Onun mətn dilçiliyi haqqında müddəaları bu sahədə sonrakı tədqiqatlarda da mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə aparılmış tədqiqatlarda A.Hüseynovun, R.Məmmədovanın, A.Məmmədovun, Ə.Abdullayevin, K.Abdullayevin işləri mühüm yer tutur. K.Abdullayevə görə, mətn bir sıra komponentlərin, cümlələrin müəyyən şəkildə qurulmuş qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Komponentlərin kəmiyyəti baxımından mətnin sərhədləri prinsip etibarlı ilə sonlu deyil. Amma o da var ki, mətn öz tərkibinə müxtəlif strukturlu cümlələr qəbul edir və bu müxtəlif strukturlu sintaktik vahidlər mətnin tərkibinə daxil edilərkən müəyyən mənada özlərinə məxsus struktur-semantik sərhədləri itirir və bütöv mətnin kompozisiya-semantik və struktur sərhədlərində əriyirlər [1, s. 229].

1981-ci ildə R.de Boqrand və V.Dresler həm cümlə səviyyəsindən üstün olan dil vahidi kimi, həm də istifadədə olan dil kimi mətnin xarakteristikasını müəyyənləşdirmək üçün bir sıra kriteriyalar irəli sürmüşdür. Bu yeddi kriteriyaya koheziya (cohesion), koherensiya (coherence), məqsədlilik (intentionality), qəbul ediləbilirlik (acceptability), informativlik (informativity), situasiya əlaqəsi (situationality) və mətnlərarası əlaqələr (intertextuality) aid edilmişdir [61, s. 1126].

F.Stranzi qeyd edir ki, ilk olaraq mətnlər daxili əlaqələr vasitəsilə xarakterizə olunur. *'Text'* termini Latın sözündən (*textus*) götürülmüş, "*interwoven*" - *six toxunmuş* mənasını verir. Mətn daxilində qrammatik əlaqələr koheziya, semantik əlaqələr isə koherensiya kimi tanınır. Koheziyaya təkrar, əvəzlilər, ellipsis, bağlayıcılar və s. vasitəsilə nail olunur. Məqsədliliyin (intentionality) və qəbul ediləbilirliyin (acceptability) mətnsəl xüsusiyyətləri o fakta əsaslanır ki, adresantın yaxşı tərtib olunmuş (well-formed) mətn təqdim etməyi nəzərdə tutması və adresatların bu mətni onlar üçün anlamı olan bir ünsiyyət kimi qəbul etməyə hazırlanmaları vacibdir. Həm adresantlar, həm də adresatlar mətnləri kodlaşdırmaq və dekodlaşdırmaq üçün özlərinin ensiklopedik biliklərinə əsaslanırlar. Informativlik mətnin ehtiva etdiyi köhnə və

yeni informasiya arasında əlaqəyə əsaslanır. Yalnız köhnə informasiya ehtiva edən bir mətn maraqsızdır; yalnız yeni informasiya ehtiva edən bir mətnin inkişaf etməsi qeyri-mümkündür. Buna görə, adresantlar mətnləri adresatların artıq nəyi biləcəkləri və ya hələ bilmədikləri sırasıyla təqdim edir. Situasiya əlaqəsi (situationality) mətni dəqiq situasiyaya uyğunlaşdıran faktorlara əsaslanır. Son olaraq, mətnlər intertekstualdır çünki, onlar başa düşülən digər mətnlərin biliklərinə əsaslanır. Belə intertekstual bilik mətn növlərinə və ya eyhamlara əsaslanma bilər [61, s. 1126].

Mətnin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə aid tədqiqatlar genişləndikcə, mətnin kateqoriyaları dəqiqləşdirilmiş və onların qarşılıqlı təsiri tədqiq edilmişdir. Bu kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi ilə rus germanistikasında ilk dəfə İ.R.Qalperin məşğul olmuşdur. O, mətnin kateqoriyaları sırasına informativlik, qapanma, kontinum, integrasiya, birləşdiricilik, retrospeksiya, prospeksiya, praqmatika, dərinlik və sətiraltı mənalılıq (podtekst), aktual üzvlənmə və s. anlayışları daxil etmişdir [16, s. 16].

G.İsrafilova bununla bağlı qeyd edir ki, mətn kateqoriyaları müxtəlif üslublar və janrlarda bir-birilə fərqli qarşılıqlı münasibətdə olur. Müəllif bu qarşılıqlı münasibətə görə mətn kateqoriyalarını iki növə ayırmışdır [16, s. 16]:

a) semantik kateqoriya: mətnin informativliyi;

b) formal-struktur kateqoriyalar: koheziya, integrasiya, kontinum, retrospeksiya, prospeksiya, aktual üzvlənmə və predikativlik.

Mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar əsas diqqəti mətni formalaşdıran, onu bütöv bir vahidə çevirən amillərə yönəlir. F.Veysəlli *“Dilçiliyin əsasları”* kitabında qeyd edir ki, mətnin formaca, strukturca qurulmasına koheziya, mənacə qurulmasına isə koherensiya deyilir [26, s. 347]. A.Məmmədov və M.Məmmədovun *“Diskurs tədqiqi”* kitabında isə koherentlik məntiqi əlaqəlilik, koheziya isə linqvistik əlaqə vasitələri kimi ifadə edilmişdir. Müəlliflərə görə, koherentlik ilə koheziya arasında fərqi aydınlaşdırmaq üçün adətən koheziyanın dildə, koherentliyin isə cəmiyyətdə mövcud olduğu qeyd olunur. Koheziyada fərqli olaraq koherentlik sadəcə mətnin daxilində linqvistik vasitələr arasında baş verən münasibətlər deyil, həmçinin mətnlə ətraf dünya arasında münasibətləri də nəzərdə tutur [21, s. 11-12].

Mətnin struktur elementlərindən danışarkən mətn başlığını xüsusi vurğulamaq lazımdır. F.Veysəlli qeyd etmişdir ki, başlığın əsas funksiyası mətn və kontekst yaratmaqdan ibarətdir və onların seçilməsi, şərh müəllifin, əsərin taleyini həll edən əsas məsələlərdəndir. Bundan başqa mətnin qrafik strukturu da xüsusi qeyd olunmalıdır. Bunlara fənlər, durğu işarələri, ayrılma, seçilmə və vurğulama, dırnaq, mötərizələr, abzas, boşluq və s. daxildir [26, s. 354].

Mətn dilçiliyində əsas diqqəti cəlb edən amillərdən biri mətndaxili əlaqələrdir. Bu əlaqələr bir sıra dilçi tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bunlardan T.Nikolayeva mətn formalaşdırıcı vasitələri 3 qrupda müəyyənləşdirmişdir: 1) intonasiya; 2) söz sırası; 3) ekspilisit seqment göstəricilər, yəni əvəzlilər, bağlayıcılar və s. İ.R.Qalperin isə mətndaxili əlaqə vasitələri sırasında formal əlaqə vasitələri ilə yanaşı anafora və katafora hadisələrini də qeyd etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində A.Məmmədov formal əlaqə vasitələrini 1) fonetik təkrar; 2) morfoloji təkrar; 3) leksik təkrar; 4) sintaktik təkrar; 5) leksik-qrammatik vasitələr; 6) deyktik elementlər kimi qruplaşdırmışdır [19, s. 25-27].

Mətnin formalaşmasında çıxış edən formal və semantik əlaqə vasitələri ayrılır. İstər makromətnlərdə, istərsə də mikromətnlərdə semantik münasibətlər eyni formal əlaqə vasitələriylə həyata keçirilir. Müasir İngilis dilində formal əlaqə vasitələri sırasında əsas nitq hissələrinin rolu danılmazdır. Morfoloji vasitələrin mətn hüdudlarının müəyyən olunmasında əhəmiyyətini nəzərdə tutaraq Ə.Xəlilov qeyd edir ki, sintaktik bütövə daxil olan cümlələr ya bu vahidin daxilindəki morfoloji elementlərin və yaxud da sintaktik vahidlərin (söz birləşməsinin, cümlənin) mənasını, orada ifadə olunmuş fikrin tam açılmasına xidmət edir. Ona görə sintaktik bütövün sərhədləri həmin vəzifəni ödəmək üçün mətnin lazım olan hissəsinin haradan başlayıb harada qurtarması ilə müəyyənləşir [5, s. 129].

Mətndaxili əlaqəliliyi təmin edən formal vasitələr içində mühüm yeri müxtəlif növ zərflər, əvəzlilər, bağlayıcılar və s. bu kimi vasitələr tutur. Bu vasitələri nümunələrdə nəzərdən keçirək:

- 1) *'So do I,' rejoined the undertaker.*

'And I only wish we`d a jury of the independent sort, in the house for a week or two,' said the beadle. (Ch.Dickens, p.39)

2) *'No, sir,' I said, 'I don't think I shall,' really not seeing on consideration why I should be.*

So Mr. Kenge gave me his arm and we went round the corner, under a colonnade, and in at a side door. And so we came, along a passage, into a comfortable sort of room where a young lady and a young gentleman were standing near a great, loud-roaring fire. (Ch.Dickens, p.50)

Bu nümunələrdə *and* və *so* bağlayıcıları mətnyaradıcı formal əlaqə vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Belə ki, bu vasitələr mətdaxilində işləndikləri komponentləri əvvəlki komponentlərlə əlaqəndirir.

1) *'What a fine thing capital punishment is! Dead men never repent; dead men never bring awkward stories to light. Ah, it's a fine thing for the trade! Five of 'em strung up in a row, and none left to play booty, or turn white-livered!'*

As the Jew uttered these words, his bright dark eyes, which had been staring vacantly before him, fell on Oliver's face; the boy's eyes were fixed on his in mute curiosity; and although the recognition was only for an instant – for the briefest space of time that can possibly be conceived – it was enough to show the old man that he had been observed. (Ch.Dickens, p.95)

2) *Judy the twin is worthy company for these associates. She is so indubitably sister to Mr. Smallweed the younger that the two kneaded into one would hardly make a young person of average proportions, while she so happily exemplifies the before-mentioned family likeness to the monkey tribe that attired in a spangled robe and cap she might walk about the table-land on the top of a barrelorgan without exciting much remark as an unusual specimen. (Ch.Dickens, p.433)*

Burada ilk nümunədə *these* işarə əvəzliyi qoşulduğu sözlə birgə özündən əvvəl gələn komponentləri, digər nümunədə isə *she* şəxs əvəzliyi sonrakı komponentlərdə *Judy* ismini əvəz edərək mətnyaradıcı formal əlaqə vasitəsi kimi çıxış etmişdir.

'Is he gone to heaven?' asked Abraham between the sobs.

Then Durbeyfield began to shovel in the earth, and the children cried anew. All except Tess. Her face was dry and pale, as though she regarded herself in the light of a murderess. (Th.Hardy, p.61)

Bu nümunədə isə *then* zərfliyi mətdaxili komponentləri əlaqələndirən mətnyaradıcı formal əlaqə vasitəsi kimi çıxış etmişdir.

Nümunələrdə görünən bəzi bağlayıcı və zərflərdən əlavə deyktik ifadələr də mətnyaratmaya xidmət edən formal əlaqə vasitələrindən biri hesab olunur. Deyktik ifadələr mənası işləndiyi kontekstdən asılı olan söz və ya ifadələrdir. Deyksis yunan mənşəli olub *deiktikos*, *deiktos* (capable of proof), *deiknunai* (to show) sözlərindən götürülmüş, *göstərmək*, *işarə etmək* mənasını bildirir. F.Strazni “*Encyclopedia of Linguistics*” adlı ensiklopediyasında qeyd etmişdir ki, deyksis söyləmlərin meydana gəldiyi ekstra-linqvistik kontekstlə bağlı informasiyanı dillərin kodlaşdırdığı və ya qrammatikləşdirdiyi yolları, və bu kontekstin təhlilindən asılı olan söyləmlərin aydınlaşdırılması yollarını əhatə edir [61, s. 291].

S.C.Levinsona görə, deyksis yeganə bariz yoldur ki, burada dil və kontekst arasında əlaqə dillərin öz strukturlarında əks etdirilir [60, 3].

Ənənəvi bölgədə şəxsə, zamana və məkana işarə etməsinə görə deyktik ifadələr uyğun olaraq şəxs, zaman və məkan deyksisləri kimi qruplaşdırılır. Şəxs deyksislərinə şəxs əvəzlilikləri aid edilir. Şəxs əvəzliliklərindən əsasən *I*, *you* və *we* müasir İngilis dilində daha çox deyktik ifadələr kimi işlədilir. Bəzi müəlliflər III şəxs əvəzliliklərini (*he*, *she*, *it*, *they*) deyktik ifadə kimi qəbul etmir. Bu yanaşmada E.Benvenistin fikirləri xüsusi maraq doğurur. E.Əbdülrəhimov da özünün “*Linqvistik praqmatika*” kitabında bu yanaşmaya əsaslanaraq III şəxsi “bir şəxs” kimi əsaslandırmaq qanununa şübhə ilə yanaşmışdır [8, s. 49]. Şəxs əvəzliliklərinin deyktik ifadələr kimi mətnyaratma xüsusiyyətlərindən növbəti fəsildə daha ətraflı danışacağıq.

Məkan deyksisləri insan və əşyaların yerləşdiyi məkana və ya məsafəyə işarə edir. S.C.Levinson qeyd edir ki, məkan deyksisi nitq prosesində iştirakçıların yerləşmələrinə uyğun olan məkan yerləşmələrinin kodlaşması ilə bağlıdır [60, s. 8]. F.Stranzi məkan deyksisindən danışarkən onun söyləmə daxilində aid olduğu şəxslərin məkan yerləşmələrinin spesifikasiyası ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmişdir [61, s. 292].

Müasir İngilis dilində əsasən *here* və *there* zərfləri məkan deyksisi funksiyasında mətnyaradan komponentlər kimi çıxış edir:

*Oliver being now too old to remain **here**, the board have determined to have him back into the house. I have come out myself to take him **there**.* (Ch.Dickens, p.13)

Bu zərflərlə yanaşı işarə əvəzlilikləri (*this, that*) də məkan bildirən deyktik ifadələr kimi işlədilə bilər:

*I came down to **this place**, to-day, to find you out; and, by one of those chances which the devil throws in the way of his friends sometimes, you walked into the very room I was sitting in, while you were uppermost in my mind.* (Ch.Dickens, p.428)

*Anyway, **that place** was a kip.* (C.Ahern, p.226)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, işarə əvəzlilikləri bu zaman məkan bildirən sözlərlə birgə işlənir.

S.C.Levinson məkan deyksislərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, dillərin tez-tez *come* və *go, bring* və *take* kimi feil cütləri olur ki, bu cütlər hərəkətin danışmaq məkanı istiqamətində və ya bu məkandan uzaq olmasına görə müəyyənləşdirilir [58, s. 4].

Belə ki, danışan yaxın məsafədə özünə tərəf olan məkana işarə etdikdə *come, this, here* kimi məkan deyksislərindən, özündən uzaq olan məkana işarədə isə *go, that, there* kimi məkan deyksislərindən istifadə edir. Buna görə uyğun olaraq məkan deyksisləri *proksimal məkan* və *distal məkan* deyksisləri kimi qruplaşdırılır.

Deyktik ifadələrin digər bir qrupu isə zaman deyksisləridir ki, bu ifadələr zamana işarə etmək üçün işlədilən, mətnyaratmada mühüm rol oynayan komponentlərdir. F.Stranzinin təsvirinə görə, zaman deyksisi sözlər daxilində təsvir olunan hadisələrin zamanının kommunikativ situasiyanın öz zamanına uyğun tanınmasıdır [61, s. 292]. S.C.Levinson qeyd edir ki, zaman deyksisi başqa bir zamana, xüsusilə də söyləmin zamanına uyğun olan müəyyən zamana edilmiş istinaddır [60, s. 7]. Müasir İngilis dilində *now, then, soon, tonight, today, tomorrow, yesterday, later, before* və s. kimi sözlər zaman deyksisləri funksiyasını yerinə yetirir.

*What's set you a sniveling **now**?* (Ch.Dickens, p.65)

*How comes he to have any name at all, **then**?* (Ch.Dickens, p.13)

F.Veysəlli "Diskurs təhlilinə giriş" kitabında müəyyən və qeyri-müəyyənliyinə əsasən zaman deyxsislərini iki yerə bölmüşdür [25, s. 52]:

a) qeyri-müəyyən vaxt bildirən hallar: / *I wrote this letter in the evening* //

b) müəyyən konkret zaman ifadəsi: / *I wrote this letter in the evening yesterday* //

This, that (these, those) işarə əvəzlilikləri də zaman bildirən sözlərlə birlikdə zaman deyxsisləri kimi işləyə bilər:

*From **this day**, Oliver was seldom left alone; but was placed in almost constant communication with the two boys, who played the old game with the Jew every day: whether for their own improvement or Oliver's, Mr. Fagin best knew.* (Ch.Dickens, p.212)

*Oliver walked twenty miles **that day**; and all that time tasted nothing but the crust of dry bread, and a few draughts of water, which he begged at the cottage-doors by the roadside.* (Ch.Dickens, p.81)

Məkan deyxsisləri kimi zaman deyxsisləri də proksimal (*now, this day, these days*) və distal (*that day, those days, then*) olaraq qruplaşdırılır.

Müasir İngilis dilində zaman deyxsisləri həmçinin feilin zaman formaları ilə də müəyyənləşdirilə bilər. Bu proses xüsusən iki əsas zaman forması-indiki və keçmiş zaman forması ilə ifadə olunur [8, s. 56]:

1) *I stay here now;*

2) *I stayed there then.*

Belə ki, feilin indiki zaman forması proksimal formada, keçmiş zaman forması isə distal formada işlədilir.

1970-ci illərin əvvəllərində Ç.Filmorun əsərləri deyxsisin öyrənilməsinə yeni maraq gətirdi və bu ənənəvi bölgüyə yeni deyxsis növləri əlavə olundu. Onlar arasında daha çox qəbul olunan diskurs və sosial deyxsislərdir [61, s. 292].

F.Stranzi qeyd edir ki, diskurs deyxsisini diskurs tərkibində ekstralinqvistik məğzə deyil, lakin diskursun bəzi hissəsinə aid olan müəyyən ifadələrin işlənməsi ilə maraqlanır. Müəllif diskursun zamanla inkişaf etdiyinə görə, diskurs deyxsislərinin zaman deyktik terminlərindən faydalandığını əlavə edir və nümunə olaraq *the last paragraph* ifadəsinin *last week* ifadəsinə analoq ola biləcəyini qeyd etmişdir [61, s. 292].

S.C.Levinsona görə, diskurs və ya mətn deyksisi inkişaf edən diskursun söyləmin işləndiyi hissələrinə istinadının kodlaşması ilə əlaqəli olmalıdır [60, s. 8].

F.Veysəlli deyksisin növlərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, diskurs və ya mətn deyksisləri əvvəl deyilənlərə işarədir [25, s. 52].

Bizə görə, diskurs deyksisi mətn və ya diskurs daxilində özünün istinadı olan bir ifadədir. Müasir İngilis dilində işlədilən diskurs deyksislərinə *as mentioned above, in the previous section, in the next chapter, in conclusion* və s. kimi ifadələri nümunə göstərmək olar ki, bu ifadələrə mətn (diskurs) tərkibində tez-tez rast gəlinir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir bölgədə deyksisin növlərindən biri də sosial deyksislərdir. Sosial deyksislər müraciət formaları ilə əlaqədardır. Levinsona görə, sosial deyksislər iştirakçı rollarına, xüsusilə danışan və adresatlar və ya danışan və bir sıra referent arasında saxlanılan sosial münasibət aspektlərinə uyğun olan sosial fərqlərin kodlaşması ilə əlaqədardır. D.Archer, K.Aijmer və A.Wichman sosial deyksisləri *bilavasitə* (absolute) və *əlaqəli* (relational) olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Bilavasitə sosial deyktik ifadələr (Miss/Mr/Mrs) kontekstdən təyin olunursa, əlaqəli sosial deyktik ifadələr (honorific və qohumluq terminləri) danışan və referent, danışan və adresat və ya danışan və tamaşaçı tərəfindən müəyyənləşdirilir [57, s. 12]. Bəzi dilçilər sosial deyksisləri şəxs deyksislərinin tərkibi kimi götürmüşdür.

F.Stranzi deyksisdən danışarkən qeyd edir ki, sosial deyksis sosial və şəxsi əlaqədə, kommunikativ situasiyada iştirakçıların sosial status və rütbələrinin kodlaşmasını əhatə edir [61, s. 292]. F.Veysəlli isə sosial deyksisləri cəmiyyətdə müraciət formalarını fərqləndirmək üçün işlədilən deyksislər kimi təsvir etmişdir [25, s. 52].

Mətn daxili əlaqə vasitəsi kimi deyktik elementlər sırasında artikllar da diqqət mərkəzində dayanır. Məsələn,

Merely making a sign to a man at the bar, Fagin walked straight upstairs, and opening the door of a room, and softly insinuating himself into the chamber, looked anxiously about: shading his eyes with his hand, as if in search of some particular person.

The room was illuminated by two gas-lights; the glare of which was prevented by the barred shutters, and closely-drawn curtains of faded red, from being visible outside. (Ch.Dickens, p.289)

Bu nümunədə *a room* ifadəsində *a* qeyri-müəyyənlik artiklı sonrakı komponentdə *the* müəyyənlik artiklı ilə ifadə olunaraq deyktik elementlər kimi mətndaxili komponentləri əlaqələndirmişdir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu ifadələr işləndiyi kontekstdən asılı olur və mənaları kontekst vasitəsilə müəyyənləşir.

Bütün deyktik ifadələrin mənası qeyd olunan deyksis növlərindən və nümunələrdən də görüldüyü kimi işləndiyi kontekstdə müəyyənləşir. Buna görə, deyktik ifadələri kontekst olmadan təsvir etmək qeyri-mümkündür.

Mətnyaradan formal əlaqə vasitələrindən biri də təkrarlardır. Təkrarlar mətnyaratmada güclü bir faktor kimi çıxış edir. K.Abdullayev bununla bağlı qeyd edirdi ki, mətn daxilində təkrarlar spesifik bir sistem yaradır və bu müəllifə görə, mətndə təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır [1, s. 234].

Mətnin meydana gəlməsi və formalaşmasında təkrar olunan leksik vahidlər çox müxtəlifdir. Əfqan Abdullayevə görə, mətn mənanın açılması prosesində formalaşır və təkrar burada üslubi bir vasitə kimi qəbul edilsə də, mətnin kommunikativ qüvvətini gücləndirmək üçün gah yanaşı, gah sonrakı cümlədə işlənə bilər [3, s. 138]. Hər hansı bir dildə təkrarın olması heç də keyfiyyəti aşağı salmır, əksinə, emosionallığın artmasına səbəb olur.

Z.Turayeva təkrarlarla bağlı qeyd etmişdir ki, ümumi bir sözün tam surətdə, yəni olduğu kimi təkrarlanmasına çox zaman şeirlərdə rast gəlinir. Mətnlərdə isə belə söz növbəti cümlələrdə artıq tam halda deyil, başqa formalara keçərək təkrarlanır [2, s. 117-118].

M.Adilov təkrarların rolunu vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, təkrarlar bəzən qədim ifadə tərzinin dildə qalığı kimi, bəzən müəyyən tarixi etnoqrafik realilər ilə əlaqədar olaraq, bəzən analogi üsul ilə əmələ gələrək, bəzən tərcümə nəticəsində, bəzən fərdi yaradıcılıq ilə bağlı olaraq, bəzən daha geniş ifadələrin ixtisarı nəticəsində, bəzən üslubi-estetik tələblərdən dolayı və s. dildə özünü göstərir [2, s. 117].

Məlumdur ki, mətn sistemində təkrarlar aşağıdakı növlərə bölünür:

I. Fonetik təkrarlar

II. Leksik təkrarlar

III. Morfoloji təkrarlar

IV. Sintaktik təkrarlar

Fonetik təkrarlar eyni bir səsin təkrarlanmasına əsaslanır. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentlərində işlənən sait səslərin təkrarı – assonans mətnyaratmada iştirak edir:

No one can tell me,

Nobody knows

Where the wind came from,

Where the wind goes. (A.Milne)

Bu nümunədə *o* sait səsinin mətnboyu təkrarı bu mətnin əlaqəliliyinə xidmət edir.

Digər fonetik vasitə olan alleterasiya, yəni samit səslərin təkrarı da özünü bu qəbildən göstərir:

The sun is set, the swallows are asleep;

The bats are flitting fast in the gray air,

The slow soft toads out of damp corners creep,

And evening's breath wandering here and there,

Over the quivering surface of the stream,

Wakes not one ripple from its silent dream (P.B.Shelley).

Bu nümunədə *isə s* samit səsinin mətnboyu təkrarı komponentlər arasında əlaqəliliyə xidmət edir.

Morfoloji təkrarlar mətnin komponentlərinə aid olan ümumi hal və zaman parametrlərini özündə əks etdirir:

*It **was** a regular place entertainment for the poorer classes; a tavern where there **was** nothing to pay; a public breakfast, dinner, tea, and supper all the year round; a brick and mortar elysium, where it **was** all play and no work. (Ch.Dickens, p.17)*

Bu nümunədə mürəkkəb sintaktik bütövün bütün fel komponentlərinin The Past Indefinite Tense Form - keçmiş sadə zaman formasında işlənməsi mətndaxili əlaqə vasitəsi kimi özünü göstərir.

Leksik təkrarların bir neçə növü mövcuddur [2, s. 118]: tam, natamam və sıfır leksik təkrarlar. Tam leksik təkrarlar dedikdə leksik vahidin tam olduğu kimi məntəxilində təkrarlanması nəzərdə tutulur:

Oliver made a bow, which was divided between the beadle on the chair, and the cocked hat on the table.

*'Will you go along with me, **Oliver**?' said Mr. Bumble, in a majestic voice.*

Oliver was about to say that he would go along with anybody with great readiness, when glancing upward, he caught sight of Mrs. Mann, who had got behind the beadle's chair, and was shaking her fist at him with a furious countenance. (Ch.Dickens, p.14)

Bu nümunədə *Oliver* sözü tam leksik təkrar kimi çıxış edir və hadisənin başlanma və sona yetməsinə ifadə etməklə mətnyaradıcı vasitə kimi çıxış edir.

Natamam leksik təkrarlar tam leksik təkrarlardan fərqli olaraq tam olduğu kimi deyil, müəyyən dəyişikliklə təkrarlanır:

*'You don't happen to know any good of him, do you?' said Mr. Grimwig, caustically; after an attentive perusal of **Mr. Bumble's** features.*

***Mr. Bumble**, catching at the inquiry very quickly, shook his head with portentous solemnity.* (Ch.Dickens, p.198)

Bu nümunədə *Mr. Bumble* leksik vahid kimi hal şəklinə görə dəyişərək adlıq hal və yiyəlik hal şəklində təkrarlanmışdır.

Sıfır leksik təkrarlar isə cümlə quruluşunda cümlə üzvlərinin düşməsi ilə müşahidə olunur, lakin mənasına görə mürəkkəb sintaktik bütöv komponentləri bir-birilə sıx bağlı olduqları üçün onlar aydın şəkildə başa düşülür və asanlıqla cümlədə yerinə bərpa oluna bilər. Bununla bağlı A.Məmmədov qeyd etmişdir ki, mətnyaradan leksik təkrarlar kompleksinə ellipsis də daxil edilməlidir [2, s. 119]:

Mr. Fagin concluded by drawing a rather disagreeable picture of the discomforts of hanging; and, with great friendliness and politeness of manner, expressed his anxious hopes that he might never be obliged to submit Oliver Twist to that unpleasant operation. (Ch.Dickens, p.202)

Bu nümunədə əvvəlki komponentdə verilən *Mr. Fagin* ifadəsi sonrakı komponentdə düşərək sıfır təkrar kimi çıxış etmişdir.

Mətn daxilində əvəzliliklərin təkrarına digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha tez-tez rast gəlinir. Onların belə tez-tez işlənməsi cümlələr arasında əlaqə yarada bilmə imkanları ilə izah olunur. Bununla əlaqədar M.Adilov qeyd edir ki, təkrarların bir sistem şəklində tədqiqi bir sıra başqa məsələlərin də izahına və aydınlaşmasına dolayısı ilə yardım göstərir. Müəllifə görə, əvəzlik məhz dəqiqliyə xidmət edir [2, s. 131]. Mətn daxilində əvəzliyin leksik təkrar kimi çıxışına nəzər yetirək:

*The doctor thought it was due to stress or tiredness and agreed that at the very worst he might need glasses. **Gerry** hadn't been happy with that. **He** had been upset about the idea **he** might need glasses. **He** needn't have worried, since as it turned out it wasn't **his** eyes that were the problem. It was the tumor growing inside **his** brain.* (C.Ahern, p.9)

Bu nümunədə *he* şəxs əvəzliyi və *his* yiyəlik əvəzliyi əvvəlki komponentdə verilən *Gerry* sözünün leksik təkrarı kimi sonrakı komponentlərdə bu sözü əvəzləyərək məndaxili cümlələrin əlaqələnməsini təmin etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, İ.Qalperin mətn daxilində anafirik və kataforik əlaqəni də vurğulamışdır ki, onlar da mətnin tamlığını, bütövlüyünü təmin edir. Anafora mətn daxilində elə bir sözün işlənməsidir ki, bu söz əvvəlki komponentdə verilmiş hər hansı bir sözü sonrakı komponentdə təkrara yol verməmək üçün adlandırır və ya əvəz edir. Məsələn,

***Sir Leicester Dedlock** is only a baronet, but there is no mightier baronet than **he**. His family is as old as the hills, and infinitely more respectable. **He** has a general opinion that the world might get on without hills but would be done up without **Dedlocks**.* (Ch.Dickens, p.19)

Bu nümunədə sonrakı komponentlərdə *he* əvəzliyi əvvəlki komponentdə *Sir Leicester Dedlock* xüsusi ismini ifadə edərək, anafora kimi çıxış etmişdir.

Katafora isə mətn daxilində elə bir sözün işlənməsidir ki, əvvəlki komponentdə işlədilən bu söz sonrakı komponentdə verilən hər hansı bir sözü adlandırır və ya təmsil edir:

*'When **this woman**, that we called **old Sally**, died,' the matron began, 'she and I were alone.'* (Ch.Dickens, p.440)

Bu nümunədə əvvəlki komponentdə işarə əvəzliyi ilə verilən *this woman* ifadəsi sonrakı komponentdə aydınlaşdırılır.

Bütün bunlarla yanaşı, mətni bir bütöv kimi formalaşdıran amillər içərisində tema-remə qarşıdurması da mühüm yer tutur. Bu terminlər ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan V.Matezius tərəfindən dilçiliyə təqdim olunmuşdur. O qeyd etmişdir ki, cümlə iki hissədən ibarətdir; tema – kontekstdə verilən və ya hamiya məlum olan hissəni adlandırır; rema – yeni informasiya ifadə edir [56, s. 4]. Artikllı dillərdə bu qarşılaşmanı qismən müəyyən və qeyri-müəyyən artiklları həyata keçirir. Məsələn,

*There was no fire in the room; but **a man** was crouching, mechanically, over the empty stove. **An old woman**, too, had drawn a low stool to the cold hearth, and was sitting beside him. There were some ragged children in another corner; and in a small recess, opposite the door, there lay upon the ground, something covered with an old blanket. Oliver shuddered as he cast his eyes toward the place, and crept involuntarily closer to his master; for though it was covered up, the boy felt that it was a corpse.*

***The man's** face was thin and very pale; his hair and beard were grizzly; his eyes were bloodshot. **The woman's** face was wrinkled; her two remaining teeth protruded over her under lip; and her eyes were bright and piercing. Oliver was afraid to look at either her or **the man**.* (Ch.Dickens, p.56-57)

Bu nümunədə mətndaxili köhnə-yeni qarşılaşması müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklları ilə göstərilmişdir. Belə ki, əvvəlki cümlələrdə *man* və *woman* ifadələri yeni informasiya olduğu üçün *a* qeyri-müəyyənlik artiklı ilə, sonrakı cümlələrdə isə bu sözlər artıq məlum informasiya olduğu üçün *the* müəyyənlik artiklları ilə işlədilmişdir.

F.Veysəlli *"Diskurs Təhlilinə Giriş"* kitabında qeyd etmişdir ki, tema-remə tərkibinə görə cümlədə iki hissə olur: topic və comment. Tema haqqında danışılan, rema isə danışan haqqında verilən məlumatdır. Bunlar cümlə strukturu ilə müqayisə edildikdə tema mübtədaya, rema isə xəbərə uyğun gəlir. Belə ki, tema və ya məlum informasiya adətən qabaqda gəlir [25, 74]:

Oliver was frightened at the sight of so many gentlemen, which made him tremble; and the beadle gave him another tap behind, which made him cry. These two causes made him answer in a very low and hesitating voice; ... (Ch.Dickens, p.16)

Bu nümunədə işarələnmiş hissələr məlum informasiya, yəni temadır.

Qeyd etdiyimiz kimi, mətni bir bütöv kimi formalaşdıran formal əlaqə vasitələri ilə yanaşı semantik əlaqə vasitələri də mövcuddur. Bu semantik əlaqə vasitələri formal əlaqə vasitələri ilə sıx bağlıdır. Mətn komponentlərinin formal əlaqə vasitələri olmadan mənə əlaqələrinə malik olmaları mümkün deyildir. Mətn komponentləri arasında semantik əlaqə vasitələri dedikdə, komponentlər arasında *sadalama*, *qarşılaşdırma*, *ardıcillıq* və *eynizamanlılıq* əlaqələri nəzərdə tutulur. Bu mənə əlaqələri müxtəlif bağlayıcı vasitələrə müşayiət olunur. Belə ki, bağlayıcılar ilk növbədə mətndə semantik əlaqələrin göstəricisi kimi çıxış edir, onların struktur əlaqəyə aidliyi ikinci planda gəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmişə mətn bir mənə əlaqəsi ilə müşayiət olunmur, yəni bir mətndə bir neçə mənə əlaqələri özünü göstərə bilər [2, s. 161].

Komponentlər arasında ardıcillıq əlaqəsi mətn daxilində hadisəni ardıcıl şəkildə təsvir edir:

Mr. Gramfield growled a fierce imprecation on the donkey generally, but more particularly on his eyes; and, running after him, bestowed a blow on his head, which would inevitably have beaten in any skull but a donkey's. Then, catching hold of the bridle, he gave his jaw a sharp wrench, by way of gentle reminder that he was not his own master; and by these means turned him round. He then gave him another blow on the head, just to stun him till he came back again. Having completed these arrangements, he walked up to the gate, to read the bill. (Ch.Dickens, p.24)

Bu nümunədə ardıcillıq əlaqəsi situasiyanı göz önündə ardıcıl şəkildə canlandırır, *then* zərfi bu əlaqəni daha da möhkəmləndirir.

Mətn komponentləri arasında semantik əlaqə vasitələrindən biri də eynizamanlılıq əlaqəsidir. Komponentlər arasında eynizamanlılıq əlaqəsi müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələrin eyni zamana aid olduğuna işarə edir:

It was late next morning when Oliver awoke, from a sound, long sleep. There was no other person in the room but the old Jew, who was boiling some coffee in a

saucepan for breakfast, and whistling softly to himself as he stirred it round and round, with an iron spoon. (Ch.Dickens, p.93)

Bu nümunədə komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr eyni zamana aid olunur.

Semantik əlaqə vasitələrində biri olan qarşılaşdırma əlaqəsi isə mətn komponentlərinin təsvir etdiyi hadisələri sanki qarşı-qarşıya qoyur:

'A clean shirt,' thought Oliver, 'is a very comfortable thing; and so are two pairs of darned stockings; and so is a penny; but they small helps to a sixty-five miles' walk in winter time.' But Oliver's thoughts, like those of most other people, although they were extremely ready and active to point out his difficulties, were wholly at a loss to suggest any feasible mode of surmounting them. (Ch.Dickens, p.81)

Bu nümunədə komponentlər arasında özünü göstərən qarşılaşdırma əlaqəsi *but* bağlayıcısı ilə müşayiət olunmuşdur.

Mətn komponentləri arasında məna əlaqələrindən biri də sadalama əlaqəsidir. Bu əlaqə vasitəsi mətn daxilində elə bir quruluşu nəzərdə tutur ki, bu quruluşda komponentlərin düzülüşü, ardıcılığı heç bir rol oynamır:

The window-shutters were closed; the street was empty; not a soul had awakened to the business of the day. The sun was rising in all its splendid beauty; ... (Ch.Dickens, p.83)

Bu nümunədə komponentlər sadalama əlaqəsi ilə təsvir olunmuşdur. Bu zaman mətndəki heç bir komponent başqasından daha vacib olmur. Belə mətnlərdə sadalama münasibətli komponentlərin hansının əvvəl, hansının sonra gəlməsi mətnin bütövlüyünə heç bir dəyişiklik gətirmir [2, s. 165].

Beləliklə, mətn dilçiliyi dilçiliyin yeni sahəsi olmasına baxmayaraq, bu sahədə aparılan tədqiqatlar dilçiliyin inkişafına təkan vermiş və bir sıra məsələlərin həllinə yol açmışdır. Dilin digər daxili səviyyələrinin obyektlərindən fərqli olaraq textematik səviyyəsinin obyektini kimi mətnin təhlili, araşdırılması, həcmnin müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb bir prosesdir.

II FƏSİL

ƏVƏZLİKLƏR MƏTNİN FORMAL VAHİDLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

2.1. Müasir ingilis dilində şəxs əvəzlilərin mətnyaratma imkanları

Mətn dilçiliyindən danışarkən əsas nitq hissələrinin mətnyaratmada iştirak edən formal əlaqə vasitələri sırasında dayandığının müəyyən qədər şahidi olduq. Bu nitq hissələri arasında əvəzlilər mətnyaratma xüsusiyyətlərinə görə xüsusilə seçilir. Mətnyaratmada əvəzliləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların ümumiləşdirmə xassəsinə malik olmasıdır [7, s. 49]. Bildiyimiz kimi, əvəzlilər əsasən ismi əvəz edən nitq hissəsi olduğuna görə ismə xas olan xüsusiyyətləri özündə daşıyır. İngilis dilində əvəzlilərin mətnyaratmada rolu böyükdür və ismi əvəz edən bir nitq hissəsi kimi mətn daxilində işlənən əvəzlilər müxtəlif sintaktik funksiyaları, xüsusən də mübtəda və tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir.

Müstəqil bir nitq hissəsi kimi əvəzlilərin aktuallaşaraq mətn yaratma imkanları, onların müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratma xüsusiyyətləri Ə.Xəlilovun, K.Abdullayevin, Ə.Abdullayevin, A.Hüseynovun, K.Hacıyevanın, A.Hacızadənin və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Ə.Abdullayev *“Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs”* kitabında qeyd etmişdir ki, mətnin əsasında bir bazis cümlə mövcud olur. Həmin bazis cümlənin içində konkret mənadan məhrum söz və ya ifadə yerləşir. Mətnin bu və ya digər cümləsi konkret mənası olmayan sözü və ya ifadəni müəyyənləşdirməlidir. Müəllifə görə, mətn tərkibində işlənən əvəzliyin mənası nə vaxt açılarsa, həmin mətn bitmiş hesab edilir. Mətnin həcmi bazis cümlənin tərkibindəki əvəzliyin mənasının açılmasından aslıdır [5, s. 132].

K.Hacıyeva leksik təkrarların mürəkkəb sintaktik bütöv yaratma xüsusiyyətlərindən danışarkən əvəzliyi bu sferada belə təsvir etmişdir: “Əvəzlik dildə ən çox istifadə olunan nitq hissəsidir. Əvəzlilər sayca az olan kiçik bir qrupu təmsil edir, lakin onlar nitqdə müstəsna dərəcə mühüm funksiya yerinə yetirir və elə buna görə də qeyri-adi şəkildə tez-tez işlənir: işlənmə tezliyinə görə əvəzlilər ayrı-ayrı nitq

hissələrinə mənsub olan sözlər arasında birinci yeri tutur. Əvəzlilərin belə tez-tez işlənməsini, görünür, onların cümlələr arasında əlaqə yarada bilmə imkanlarının genişliyi ilə izah etmək olar” [10, s. 88-89].

Bu yanaşmalardan da göründüyü kimi, əvəzlilər mətnin mənasının açılmasında, mətnin bir bütöv kimi formalaşmasında, komponentlərarası əlaqənin təmin olunmasında, ümumiyyətlə mətn dilçiliyinin tədqiqində böyük diqqət tələb edən bir faktordur.

İngilis dilində əvəzlilərin mətnyaratmada rolu dörd əsas funksiya ilə müəyyən olunur [5, s. 136]:

1. Əvəzlik semantik kateqoriyanı təmsil edir və onun pronominal xüsusiyyəti sözlər arasında deyil, cümlələr arasında əlaqələri şərtləndirir.

2. Əvəzlik məlum olanı bildirir.

3. Əvəzlik həm anafirik (əvvəlki cümləyə bağlılıq), həm də kataforik (sonrakı cümləyə bağlılıq) funksiyalarını yerinə yetirir.

4. Əvəzlik yalnız statik (donuq) yox, həmçinin dinamik (dəyişkən) funksiyasını da yerinə yetirir.

Ümumiyyətlə əvəzlilər, o cümlədən şəxs əvəzliləri universal xarakter daşıyır. Belə ki, şəxs əvəzliləri əvəzliyin əsas növlərindən biri olub, mətnyaratmada formal əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir. Bildiyimiz kimi, şəxs əvəzliləri şəxslər və ya qeyri-şəxsləri onları adlandırmadan və onların danışıq münasibəti baxımından ifadə edən əvəzlilərdir [49, s. 42]. Müasir İngilis dilində *I, you, he, she, it, we, you, they* şəxs əvəzliləri mətnyaratmaya xidmət edən əsas komponentlərdəndir. Qeyd olunduğu kimi, əvəzlilərin mətnyaratmada əsas funksiyalarından biri onların məhz semantik kateqoriyanı təmsil etməsi, yəni məna ilə bağlı olub cümlələrarası əlaqəni təmin etməsidir. Bununla yanaşı əvəzlilərin mətn daxilində əvvəlki komponentlərdə verilən hər hansı bir anlayışı sonrakı komponentlərdə əvəz etmələri, yəni məlum olanı ifadə etmələri də əsas funksiyalar sırasında dayanır. Şəxs əvəzlilərinin bu funksiyalarını mətn daxilində nümunələrdə nəzərdən keçirək:

The surgeon leaned over the body, and raised the left hand. 'The old story,' he said, shaking his head: 'no wedding-ring, I see. Ah! Good-night!' (Ch.Dickens, p.5)

Bu nümunədə birinci şəxsin təki *I* şəxs əvəzliyi əvvəlki komponentdə verilən *the surgeon* ismini əvəz edərək mətn daxilində cümlələri bir-birilə əlaqələndirən formal əlaqə vasitəsi kimi çıxış etmişdir.

'Boy,' said the gentleman in the high chair, 'listen to me. You know you're an orphan, I suppose?' (Ch.Dickens, p.16)

Bu nümunədə isə ikinci şəxsin təki *you* şəxs əvəzliyi əvvəlki komponentdə verilən *boy* ismini sonrakı komponentdə əvəz edərək mətndaxili komponentlərin əlaqəsini təmin edən formal əlaqə vasitəsidir.

1) *Oliver cried lustily. If he could have known that he was an orphan, left to the tender mercies of church-wardens and overseers, perhaps he would have cried the louder.* (Ch.Dickens, p.6)

2) *The elderly female was a woman of wisdom and experience; she knew what was good for children; and she had a very accurate perception of what was good for herself.* (Ch.Dickens, p.8)

3) *'Gadso!' said the undertaker: taking Mr. Bumble by the gilt-edged lapel of his official coat; 'that's just the very thing I wanted to speak to you about. You know – dear me, what a very elegant button this is, Mr. Bumble! I never noticed it before.'* (Ch.Dickens, p.38)

Bu nümunələrdə üçüncü şəxsin təki *he, she, it* şəxs əvəzlilikləri mətnyaradıcı faktor kimi iştirak etmişdir. Belə ki, birinci nümunədə *he* şəxs əvəzliyi kişi cinsində *Oliver* sözünü, ikinci nümunədə *she* şəxs əvəzliyi qadın cinsində *the elderly female* ifadəsini, üçüncü nümunədə isə orta cins *it* əvəzliyi *a very elegant button* ifadəsini əvəz etmişdir.

1) *'Well, well,' said the old gentleman, composing his features. 'Don't be afraid! We won't make an author of you, while there's an honest trade to be learnt, or brick-making to turn to.'* (Ch.Dickens, p.152)

2) *Mr. Gamfield's countenance brightened, as, with a quick step, he returned to the table, and said,*

'What'll you give, gen'l'men? Come! Don't be too hard on a poor man. What'll you give?' (Ch.Dickens, p.27)

3) ...*He could see the white figures of **the girls** in the green enclosure whirling about as **they** had whirled when he was among them. **They** seemed to have quite forgotten him already.* (Th.Hardy, p.35)

Birinci nümunədə birinci şəxsin cəmi *we* şəxs əvəzliyi, ikinci nümunədə ikinci şəxsin cəmi *you* şəxs əvəliyi *gentlemen* sözünü əvəz edərək, üçüncü nümunədə isə üçüncü şəxsin cəmi *they* şəxs əvəzliyi *the girls* ifadəsini əvəz edərək mətnin bir bütöv kimi formalaşmasına xidmət etmişdir.

Bu nümunələrdən görüldüyü kimi, şəxs əvəzlilikləri mənə ilə bağlı olub mətn-daxili komponentləri əlaqələndirmiş, əvvəlki komponentlərdə məlum olanı sonrakı komponentlərdə ifadə edərək mətn yaradan formal əlaqə vasitəsi kimi əvəzliliklərin əsas funksiyalarını yerinə yetirmişdir.

Bildiyimiz kimi, mətnin formalaşmasında iştirak edən amillərdən biri də təkrarlardır. Bu sferada əvəzliliklər, eləcə də şəxs əvəzlilikləri təkrar kimi çıxış edən başlıca vasitələrdən biridir. Onlar mətn komponentlərini bir-birinə daha sıx bağlayır, çünki əvəzliliklərin olduğu cümlələr özlərindən əvvəlki cümlədən asılı olur.

Əvəzlikli təkrar mətnin cümləsində iştirak edən hər hansı leksik vahidin sonrakı cümlələrdə müvafiq əvəzliliklə ifadə olunmasıdır. Bu növ təkrar bütün digər təkrar növlərinə nisbətən daha çox üslubda işləndiyinə görə geniş yayılmışdır [10, s. 89-90]. Öz sintaktik mahiyyətinə görə əvəzlikli əlaqə leksik təkrar və zəncirvari sinonimik əlaqədən fərlənmir. Əvəzlikli əlaqənin də əsasını cümlələrin struktur əlaqəliliyi təşkil edir. Onlar arasındakı fərq müstəsna rolun əvəzliliklərə məxsus olduğu struktur əlaqəliliyin ifadə üsulundandır [2, s. 131-132].

Ümumiyyətlə, əvəzliliklərin təkrarı mətndə cümlələr arasında sıx əlaqə yaradan faktordur. Əvəzlikli təkrarlar içində leksik vahidin şəxs və ya işarə əvəzliyi ilə ifadə olunması daha geniş yayılmışdır. Nümunələr əsasında şəxs əvəzliliklərinin leksik təkrar kimi çıxış etmələrini nəzərdən keçirək:

*‘Well, well,’ said **the beadle**, evidently gratified with the compliment; ‘perhaps **I** may be. Perhaps **I** may be, Mrs. Mann.’ He finished the gin-and-water, and added, ‘Oliver being now too old to remain here, the board have determined to have him*

back into the house. **I** have come out myself to take him there. So let **me** see him at once.’ (Ch.Dickens, p.13)

Bu nümunədə *the beadle* ismi digər cümlələrdə adlıq halda *I* şəxs əvəzliyi ilə mübtədə kimi və obyektiv halda *me* əvəzliyi ilə təkrarlanmışdır.

‘Yes, **Oliver**,’ said Mr. Bumble. ‘The kind and blessed gentleman which is so amny parents to **you**, **Oliver**, when **you** have none of your own: are a going to ‘prentice **you**: an to set **you** up in life, and make a man of **you**: although the expense to the parish is three pound ten! – three pound ten, Oliver! – seventy shillins – one hundred and forty sixpences! – and all for a naughty orphan which noboday can’t love.’ (Ch.Dickens, p.29)

Bu nümunədə isə dialoji nitqdə *Oliver* sözü sonrakı komponentlərdə adlıq halda *you* şəxs əvəliyi və obyektiv hal *you* əvəliyi ilə təkrarlanmışdır.

1) **The surgeon** had been sitting with his face turned towards the fire: giving the palms of his hands a warm and a rub alternately. As the young woman spoke, **he** rose, and advancing to the bed’s head, said, with more kindness than might have been expected of **him**:

‘Oh, you must not talk about dying yet.’ (Ch.Dickens, p.4)

2) **Mrs. Rouncewell** might have been sufficiently assured by hearing the rain, but that **she** is rather deaf, which nothing will induce **her** to believe. **She** is a fine old lady, handsome, stately, wonderfully neat, and has such a back and such a stomacher that if her stays should turn out when **she** dies to have been a broad old-fashioned family fire-grate, nobody who knows **her** would have cause to be surprised. (Ch.Dickens, p.130)

Bu nümunələrdə *the surgeon* mübtədası sonrakı cümlələrdə adlıq halda üçüncü şəxsin tək *he* və obyektiv halda *him* şəxs əvəzliyi ilə, *Mrs. Rouncewell* mübtədası isə sonrakı komponentlərdə adlıq hal *she* və obyektiv hal *her* əvəzliyi ilə təkrarlanmışdır.

Qeyd olunan nümunələrdən görüldüyü kimi, ingilis dilində şəxs əvəzlilikləri bu və ya digər sözü təkrarlayaraq mətn komponentlərinin bir-birilə əlaqələnməsini təmin edir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, şəxs əvəzlilikləri sözlərlə yanaşı, söz birləşmələrini də əvəz edərək leksik təkrar kimi çıxış edir [10, s. 92]:

1) *'For **I** dread, George,' **the old lady** says to her son, who waits below to keep her company when she has a little leisure, 'I dread, my dear, that my Lady will never more set foot within these walls.'* (Ch.Dickens, p.1172)

2) *'Bless me, yes, **my dear sir**,' said Mr. Brownlow quickly. 'I forget **you**. Dear, dear! I have this unhappy book still! Jump in. Poor fellow! There's no time to lose.'* (Ch.Dickens, p.121)

3) *But, making Oliver cry, Noah attempted to be more facetious still; and in his attempt, did what many sometimes do this day, when they want to be funny. He got rather personal.*

*'Work'us,' said Noah, 'how's **your mother**?'*

*'**She's** dead,' replied Oliver; 'don't you say anything about **her** to me!'* (Ch.Dickens, p.65)

4) ***The old gentleman** was a very respectable-looking personage, with a powdered head and gold spectacles. **He** was dressed in a bottle-green coat with a black velvet collar; wore white trousers; and carried a smart bamboo cane under his arm.* (Ch.Dickens, p.106)

5) *'Tush! Foolery!'* interposed the beadle. *'If the board attended to all the nonsense that **ignorant jurymen** talk, **they**'d have enough to do.'*

*'Very true,' said the undertaker; '**they** would indeed.'* (Ch.Dickens, p.39)

Bu nümunələrdə şəxs əvəzliləri söz birləşmələrini əvəz edərək leksik təkrar kimi mətn komponentlərini əlaqələndirən formal vasitə kimi çıxış etmişdir. Belə ki, birinci nümunədə *the old lady* ifadəsi *I* şəxs *I* əvəzliyi ilə, ikinci nümunədə *my dear sir* ifadəsi obyektiv hal *you* şəxs əvəzliyi ilə, üçüncü nümunədə *your mother* ifadəsi adlıq hal *she* və obyektiv hal *her* şəxs əvəzliyi ilə, dördüncü nümunədə *the old gentleman* ifadəsi adlıq hal *he* şəxs əvəzliyi ilə, sonuncu nümunədə isə *ignorant jurymen* ifadəsi adlıq hal *they* şəxs əvəzliyi ilə əvəz olunaraq təkrarlanmış və mətnin bir bütöv kimi formalaşmasına xidmət etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, şəxs əvəzlilərinin mətnyaratma xüsusiyyətlərindən danışarkən onları deyktik ifadələr kimi nəzərdən keçirmək mütləqdir. F.Veysəlli "*Dilçiliyin əsasları*" kitabında qeyd etmişdir ki, deyksis cümlədə və ya söyləmədə adı

çəkilən obyekt və şeylərə mövqe bildirmək deməkdir. Linqvistik strukturda bu mövqenin bildirilməsinə deyktik ifadə deyilir [26, s. 306].

Artıq bizə əvvəlki fəsildən məlumdur ki, deyktik ifadələrin şəxs, zaman, məkan, diskurs və sosial növləri fərqləndirilir. Şəxs əvəzliləri şəxs bildirən deyktik ifadələr kimi xidmət edir. Şəxs deyksisləri nitq proseslərində iştirakçıların rollarının kodlaşması ilə əlaqədardır. S.C.Levinsona görə, birinci şəxs danışanın özünə istinadının qrammatikləşməsidir. Birinci şəxs deyksisi (*I, we*) danışanı adlandıran deyktik istinaddır. İkinci şəxs deyksisi (*you*) danışanın bir və daha çox adresata istinadının kodlaşmasıdır. Üçüncü şəxs deyksisi (*he, she, it, they*) isə nə danışan, nə də adresat olan şəxslərə və ya varlıqlara istinadını kodlaşmasıdır [60, s. 5-6]. S.C.Levinson bu yanaşması ilə şəxslərə işarə etməklə deyil, daha çox iştirakçıların rollarının tanınması ilə maraqlanmışdır [57, s. 14].

F.Stranzi deyksisdən danışarkən qeyd etmişdir ki, şəxs deyksisləri söyləmdə başqa fərdlərə istinaddan əlavə, ünsiyyət siyasiyasında iştirakçıların tanınmasını əhatə edir [61, s. 291].

F.Veysəlli "*Diskurs təhlilinə giriş*" kitabında şəxs bildirən deyksislərin ünsiyyət iştirakçılarının rollarını müəyyənləşdirməyə xidmət etdiyini qeyd etmişdir. Müəllifə görə, şəxs əvəzliləri içərisində *we (biz)* və *you (siz)* əvəzliləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [25, s. 50].

E.Əbdülrəhimov isə şəxs əvəzliləri içərisində *I, we, you* əvəzlilərini deyktik ifadə kimi təqdim etmişdir. Müəllifə görə, III şəxs deyktik ifadə kimi çıxış edə bilmir və tutduğu mövqeyinə görə uzaq məsafədə yerləşir. Buna görə də III şəxs əvəzliləri şəxs bildirən deyksislərlə (*I, you, we*) nisbətdə distal forma kimi işlənir [8, s. 52].

Bizə görə, bütün şəxs əvəzlilərinin deyktik ifadə kimi işlənməsinə əsaslanan yanaşmalar daha qəbulediləndir. Çünki, deyksis sözünün mənasından (işarətmə, göstərmə) da məlum olduğu kimi, bütün şəxs əvəzliləri ünsiyyət prosesində iştirak etməsindən asılı olmayaraq, istər ünsiyyət kontekstinə, istərsə də ünsiyyət iştirakçılarının fon biliklərinə əsasən şəxs və ya obyektlərə işarə edərək mətn komponentlərini əlaqələndirməyə, mətnin bütövlüyünü təmin etməyə xidmət edir. Bu əvəzliləri deyksis kimi nümunələrdə nəzərdən keçirək:

1) *Although I am not disposed to maintain that the being born in a work-house, is in itself the most fortunate and enviable circumstance that can possibly befall a human being, I do mean to say that in this particular instance, it was the best thing for Oliver Twist that could by possibility have occurred.* (Ch.Dickens, p.3)

2) *'How dare you say this of me?' asked Monks.*

'How dare you urge me to it, young man?' replied Mr. Brownlow, confronting him with a steady look. 'Are you mad enough to leave this house? Unhand him. There, sir. You are free to go, and we to follow. (Ch.Dickens, p.576)

3) *'She was my daughter,' said the old woman, nodding her head in the direction of the corpse; and speaking with an idiotic leer, more ghastly than even the presence of death in such a place.* (Ch.Dickens, p.58)

4) *At length the whispering ceased; and the members of the board, having resumed their seats and their solemnity, Mr. Limbkins said:*

'We have considered your proposition, and we don't approve of it.' (Ch.Dickens, p.26-27)

5) *'Of course not,' replied the doctor, with a nervous glance at the two ladies. 'I know his whole history: but we can talk about that presently. You would like, first, to see the place where the thieves made their attempt, I suppose?'* (Ch.Dickens, p.348)

Bu nümunələrdəki dialoji nitqlərdə şəxs əvəzliləri deyktik ifadələr kimi çıxış etmişdir. Belə ki, birinci nümunədə birinci şəxsin təki *I*, ikinci nümunədə ikinci şəxsin təki *you*, üçüncü nümunədə ikinci şəxsin təki *she*, dördüncü nümunədə birinci şəxsin cəmi *we*, beşinci nümunədə isə ikinci şəxsin cəmi *you* şəxs əvəzliyi deyktik ifadələr olub, bu ifadələrin işləndiyi cümlələrin məndaxili kontekstlə əlaqəli olduğunun göstəricisidir ki, bu da mətnin formalaşmasına xidmət edir.

Qeyd olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu şəxs deyksislərinin hansı şəxsləri ifadə etmələri yalnız işləndiyi mətn konteksti ilə müəyyənləşə bilər. Çünki, deyktik ifadələr oxuculara və ya dinləyicilərə qabaqcadan məlum olanı ifadə edir.

Şəxs əvəzlilərinin deyktik funksiyalarından danışarkən şəxs deyksisləri ilə yanaşı, sosial deyksisləri də qeyd etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, bu ifadələr müraciət formalarını fərqləndirmək üçün istifadə olunan deyksislərdir [25, s. 52].

Müraciət forması danışanların bir-birinə olan münasibətlərinin göstəricisidir. Sosial deysislər içərisində ikinci şəxs *you* əvəzliyi ünsiyyət prosesində geniş istifadə olunan müraciət formasıdır. Müraciət zamanı adla, titulla və ya II növ şəxs əvəzliyi *you* ilə müraciət adresatın yaşından və cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olur.

F.Veysəlli deysislərdən danışarkən qeyd etmişdir ki, bəzən I şəxsin cəm forması *we* iki mənada işləyə bilər: 1) ekskluziv; 2) inkluziv.

Birinci halda *we* əvəzliyi danışanı və başqalarını nəzərdə tutursa, ikinci halda isə *we* danışanla həmfikir olanları nəzərdə tutanda işlədilir. Müəllif həmçinin ingilis dilində *let's go* və *let us go* kimi ifadələri bu qəbildə fərqləndirmişdir [26, s. 311-312]. Bu növ birləşmələrə nəzər salaq:

1) *Let's be friends, please. I can't bear to be at outs with you.* (C.Mccullough, p.685)

2) *"Let us hear Mass immediately," she said. "I'm sure Father de bricassart is anxious to be on his way."* (C.Mccullough, p.100)

Bu nümunələrdən birincisində *let's be friends* ifadəsi inkluziv forma kimi, ikinci nümunədə isə *let us hear* ifadəsi ekskluziv forma kimi götürülə bilər.

Ə.Abdullayev özünün *"Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs"* kitabında əvəzlilərin mətnyaratna funksiyalarından danışarkən qeyd etmişdir ki, İngilis dilində əvəzlilər pronominal funksiyada əsasən iki cür fəaliyyət göstərir [5, s. 137]. Şəxs əvəzliləri də bu funksiyaya əsasən iki cür fəaliyyət göstərir:

1) Situasiyadan asılı olan pronominal funksiya (eksoforik).

Oliver turned, for an instant, when they reached the door, in the hope of meeting a look from the girl. But she had resumed her old seat in front of the fire, and sat, perfectly motionless before it. (Ch.Dickens, p.238)

2) Mətdən asılı olan pronominal funksiya (endoforik). Bu cür pronominal funksiya öz növbəsində 2 növə bölünür: a) anaforik; b) kataforik.

Bildiyimiz kimi, mətndaxili əlaqələr kimi anafora və katafora mətn komponentlərini bir-birinə bağlayaraq mətnin formalaşmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, anafora elə mətndaxili əlaqədir ki, burada sonra gələn cümlələrin mənası əvvəlki cümlələrin biri vasitəsilə aydınlaşır; katafora elə mətndaxili

əlaqədir ki, burada əvvəlcə verilən məna sonrakı cümlələr vasitəsilə aydınlaşdırılır [14, s. 130-131]. Şəxs əvəzlilikləri formal əlaqə vasitəsi kimi bu mətn daxili əlaqələrdə başlıca vasitələrdəndir:

1) *The poor people liked it! It was **a regular place of public entertainment for the poorer classes**; a tavern where there was nothing to pay; a public breakfast, dinner, tea, and supper all the year round; a brick and mortar elysium, where it was all play and no work.* (Ch.Dickens, p.17)

2) *Adept as **she** was, in all the arts of cunning and dissimulation, the girl Nancy could not wholly conceal the effect which the knowledge of the step she had taken, wrought upon her mind.* (Ch.Dickens, p.522)

3) *It is **she** whom he has loved, admired, honoured, and set up for the world to respect. It is **she** who, at the core of all the constrained formalities and conventionalities of his life, has been a stock of living tenderness and love, susceptible as nothing else is of being struck with the agony he feels.* (Ch.Dickens, p.1106)

4) *There was another roar. At this moment the word was passed among the crowd that the door was forced at last, and that **he** who had first called for the ladder had mounted into the room.* (Ch.Dickens, p.602)

Bu nümunələrdə III şəxs əvəzlilikləri kataforik funksiya yerinə yetirmişdir. Birinci nümunədə əvvəlki komponentdə verilən *it* əvəzliyi sonrakı komponentlərdə aydınlaşdırılmışdır. İkinci nümunədə isə əvvəldə gələn *she* şəxs əvəzliyi sonrakı komponentdə Nancy ismini ifadə edərək kataforik əlaqəyə xidmət etmişdir. Digər nümunələrdə isə III şəxs *he* və *she* əvəzlilikləri sonrakı komponentlərdə izah olunaraq kataforik əlaqədə işlənmişdir.

Anaforik funksiya III şəxs əvəzlilikləri daha çox işlədilir:

1) ***Mr. Bumble** had a great idea of his oratorical powers and his importance.*

***He** had displayed the one, and vindicated the other. **He** relaxed.* (Ch.Dickens, p.11)

2) *The old man turned to close the door, as he made this reflection; the noise thus occasioned, roused **the girl**. **She** eyed his crafty face narrowly, as **she** inquired to his recital of Toby Crackit's story. When it was concluded, **she** sank into her former attitude, but spoke not a word.* (Ch.Dickens, p.293)

3) **Holly** waved to **Sharon** as she pulled away in her car. **They** had spent the day laughing and joking about old times, then crying, followed by some more laughing, then more crying again. (C.Ahern, p.17)

4) 'Yer took **the money** from the till, yer know yer did,' said Mr. Claypole.

'I took **it** for you, Noah, dear,' rejoined Charlotte. (Ch.Dickens, p.495)

Bu nümunələrdə III şəxs əvəzliləri anafora funksiyasında çıxış edərək, mətn komponentlərini əlaqələndirmişdir. Birinci nümunədə *he* şəxs əvəzliyi işləndiyi cümlə özündən əvvəlki cümlədə *Mr.Bumble* ismini, ikinci nümunədə *she* şəxs əvəzliyinin işləndiyi cümlə özündən əvvəlki cümlədə *the girl* ismini, üçüncü nümunədə *they* şəxs əvəzliyinin işləndiyi cümlə özündən əvvəlki cümlədə *Holly və Sharon* isimlərini, digər nümunədə isə *it* şəxs əvəzliyi *the money* ismini ifadə edərək anaforik funksiyada çıxış etmişdir. Başqa sözlə bu şəxs əvəzlilərin mənası özündən əvvəlki cümlələr vasitəsilə müəyyənləşir.

III şəxs əvəzliləri ilə yanaşı digər əvəzlilər də mətndaxili anaforik funksiya yerinə yetirir. Lakin, bu əvəzlilərə anaforik əlaqədə əsasən bilavasitə göstərmədə, yəni dialoji nitqdə daha çox rast gəlinir:

'To make this article go down, gentlemen,' say **Sheen and Gloss**, the mercers, to their friends the manufacturers, 'you must come to **us**, because **we** know where to have the fashionable people, and **we** can make it fashionable.' (Ch.Dickens, p.24)

I can remember, when I was a very little girl indeed, I used to say to my doll when we were alone together, 'Now, **Dolly**, I am not clever, **you** know very well, and **you** must be patient with me, like a dear!' (Ch.Dickens, p.28)

'Rick,' said **Mr. Jarndyce**, 'I am glad to have won your confidence. **I** hope to preserve it. When **I** contemplated these relations between us four which have so brightened my life and so invested it with new interests and pleasures, **I** certainly did contemplate, afar off, the possibility of you and your pretty cousin here (don't be shy, Ada, don't be shy, my dear!) being in a mind to go through life together.(Ch.Dickens, p.270)

Bu nümunələrdə adlıq hal *we* və obyektiv hal *us* əvəzliyi sonrakı komponentdə *Sheen and Gloss* xüsusi isimlərini, II şəxs *you* əvəzliyi sonrakı komponentdə *Dolly*

ismini, adlıq hal *I* əvəzliyi isə sonrakı komponentlərdə *Mr. Jarndyce* ismini əvəzləyərək bilavasitə göstərmədə anaforik funksiya yerinə yetirmişdir.

Göründüyü kimi, anafora və katafora kimi çıxış edən şəxs əvəzlilikləri mətnin komponentləri arasında bağlılığı təmin edib, mətnin bir bütöv kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Şəxs əvəzliliklərindən danışarkən üçüncü şəxsin tək, orta cinsdə işlənən *it* əvəzliyi xüsusi diqqət tələb edir. Əvvəlki fəsildə N.A.Kobrinanın *it* əvəzliyinin funksiyasına görə üç statusunu fərqləndirməsi haqqında danışmışdıq [42, s. 171-172]. A.Hacızadə *it* əvəzliyinin mətnyaratma xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmişdir ki, III şəxs əvəzlilikləri, o cümlədən *it* əvəzliyi mətnin formalaşmasında daha geniş şəkildə işlənir. Bu əvəzliliklər istər sadə, istərsə də mürəkkəb mətnlərdə cümlələrin bir-birinə bağlanması əsas vasitələrəndən biri kimi çıxış edir. Həmin əvəzliliklər vasitəsilə cümlələr arasında zəncirvari əlaqələr yaranır. Müəllif onu da vurğulamışdır ki, bilavasitə göstərmədə *it* şəxs əvəzliyi özinkişaf prosesində cansız əşyaları əvəz etməklə yanaşı işarə əvəzliyi funksiyasını da yerinə yetirir [11, s. 37-38]. Bu yanaşmaya əsasən, *it* şəxs əvəzliyi bilavasitə göstərmədə asanlıqla *this, that* işarə əvəzlilikləri ilə əvəz oluna bilər:

'Don't,' cried Oliver, struggling. 'Let go of me. Who is it? What are you stopping me for?' (Ch.Dickens, p.170)

Qeyd olunduğu kimi, İngilis dilində əvəzliliklərin mətn yaranmasında əsas vəzifələrindən biri onların dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etməsidir. Şəxs əvəzlilikləri də mətn daxilində dinamik funksiyada çıxış edir [5, s. 137]:

*Oliver was about to say that **he** would go along with anybody with great readiness, when, glancing upward, **he** caught sight of Mrs. Mann, who had got behind the beadle's chair, and was shaking her fist at **him** with a furious countenance. **He** took the hint at once, for the fist had been too often impressed upon his recollection.* (Ch.Dickens, p.14)

*The ladies were as desperate as the gentlemen; indeed, I think **they** were even more so. **They** threw themselves into committees in the most impassioned manner and collected subscriptions with a vehemence quite extraordinary.* (Ch.Dickens, p.153)

Bu nümunələrdə adlıq hal *he* və obyekt hal *him* şəxs əvəzliyi əvvəlki cümlədə *Oliver* sözünü, adlıq hal *they* əvəzlilikləri isə *the ladies* sözünü əvəz edir. *Oliver* xüsusi ismi və *the ladies* ifadəsi bu yolla daim inkişaf edir, mətndəki hadisələri özündə cəmləşdirir. Eyni zamanda bu şəxs əvəzliliklər sonrakı cümlələrdə təkrarlanaraq mətnin mənasının açılmasına xidmət etmişdir.

Göründüyü kimi, əvəzliliklərin əsas qruplarından biri olan şəxs əvəzlilikləri ümumiləşdirmə, aydınlaşdırma xüsusiyyətlərinə malik olaraq, mətn daxilində istər leksik təkrarlar kimi, istər deyktik ifadələr kimi, istərsə də anaforik və kataforik əlaqə vasitələri kimi mətn komponentlərinin əlaqələnməsinə, onların bir-birinə bağlanmasına xidmət edən, mətnin bir bütöv kimi formalaşmasında iştirak edən formal əlaqə vasitəsidir.

2.2. Müasir ingilis dilində işarə əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanları

Qeyd etdiyimiz kimi, mətn dilçiliyi sahəsində əsas məsələlərdən biri məhz onun əsas vahidi olan mətnin formal və semantik əlaqə vasitələrinin tədqiq olunmasıdır. Bu tədqiqat sahəsində mətnin formal əlaqə vasitələri sırasında dayanan əsas amillərdən biri işarə əvəzlilikləridir. Bildiyimiz kimi, işarə əvəzlilikləri hər hansı bir obyektə işarə etmək, göstərmək məqsədilə işlədilən əvəzliliklərdir. Bu əvəzliliklər hər hansı bir mətn daxilində və ya nitq prosesində böyük işlənmə tezliyinə malik olub, fikrin düzgün ifadəsində, təkrarların qarşısını almada və ən əsası mətndaxili komponentlərin, və ya cümlələrin adresata əlaqəli şəkildə, düzgün çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Müasir İngilis dilində işarə əvəzlilikləri *this*, *that*, onların cəm forması *these*, *those*, *such* və *(the) same* mətnin formalaşmasında iştirak edən mühüm vasitələrdəndir.

K.Abdullayev işarə əvəzliliklərini deaktualizator adlandırmış və mətnin cümlələrini ayıran vasitə kimi xarakterizə etmişdir [5, s. 132].

Ə.Abdullayev isə əvəzliliklərin aktuallaşaraq mətnyaratma imkanlarından danışarkən qeyd etmişdir ki, işarə əvəzlilikləri dil universalilərindən biri kimi mətnin qurulmasında mühüm rol oynayır. Onlar mətndə müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin mühüm göstəricisi kimi iştirak edir və mətnin dinamizmini təmin edir [5, s. 139].

İşarə əvəzlilikləri ilə bağlı tədqiqatlarda F.D.Aşnin, İ.A.Fiqurovski, Y.M.Volf, K.Y.Maytinskaya, T.A.Papenkova, A.R.Hüseynov, A.A.Xəlilov, R.Məmmədova və başqaları da maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Mətn daxilində işarə əvəzliliklərinin işlənməsində A.R.Hüseynov iki halın mövcudluğunu vurğulamışdır [14, s. 129]:

- 1) bilavasitə göstərmədə;
- 2) mətndaxili göstərmədə.

Bilavasitə göstərmə əsasən dialoji nitq üçün xarakterik olub, adresantın adresata hər hansı bir obyektı göstərmək və onun diqqətini cəlb etmək üçün işarə əvəzliliklərinə istifadəsini nəzərdə tutur:

*'And **this man** that's to be his master-you, sir-you'll treat him well, and feed him, and do all that sort of thing, will you?'* said the old gentleman. (Ch.Dickens, p.31)

*'Good boy, Charley - well done - ' he mumbled. 'Oliver, too, ha! ha! ha! Oliver too - quite the gentleman now - quite the - take **that boy** away to bed!'* (Ch.Dickens, p.633)

*'We refuse to sanction **these indentures**,'* said the old gentleman: *tossing aside the piece of parchment as he spoke.* (Ch.Dickens, p.33)

*Ah! I understand why you are trying – **those bullies!*** (Th.Hardy, p.104)

*'Cause the government, as cares for the lives of **such** men as you, as haven't half the pluck of curs, lets a man kill a dog how he likes,'* replied Sikes, *shutting up the knife with a very expressive look; 'that's why.'* (Ch.Dickens, p.166)

*'The die is **the same** as the parochial seal-the Good Samaritan healing the sick and bruised man.'* (Ch.Dickens, p.38)

Bu nümunələrdə görüldüyü kimi işarə əvəzlilikləri əvvəlki kontekstlə deyil, işləndiyi kontekstlə bağlı olub hər hansı obyekt və ya şəxsə işarə edir.

Mətndaxili göstərmədə isə işarə əvəzlilikləri əvvəlki kontekstlə bağlı olur:

*The bowls never wanted washing. The boys polished them with their spoons till they shone again; and when they had performed **this operation**, they would sit staring at the copper, with such eager eyes, as if they could have devoured the very bricks of which it was composed; employing themselves, meanwhile, in sucking their fingers*

most assiduously, with the view of catching up any stray splashes of gruel that might have been cast thereon. (Ch.Dickens, p.19)

Bu nümunədə *the boys polished them with their spoons* ifadəsi mətn daxilində sonrakı komponentdə işarə əvəzliyi vasitəsilə *this operation* ifadəsiylə göstərilmişdir.

*He then gave him another blow on the head, just to stun him till he came back again. Having completed **these arrangement**, he walked up to the gate, to read the bill. (Ch.Dickens, p.24-25)*

*All the honours to which great talents and powerful connections can help men in public life, are in store for you. **But those connections** are proud; and I will neither mingle with such as may hold in scorn the mother who gave me life; nor bring disgrace or failure on the son of her who has so well supplied that mother's place. (Ch.Dickens, p.409)*

Bu nümunələrdə *these, those* işarə əvəzlilikləri mətndaxili göstərmədə işlənərək komponentlərin əlaqəliliyini təmin etmişdir.

1) *...he was afraid he might some night happen to eat the boy who slept next him, who happened to be a weakly youth of tender age. He had a wild, hungry eye; and they implicitly believed him. A council was held; lots were cast who should walk up to the master after supper **that evening**, and ask for more; and it fell to Oliver Twist. (Ch.Dickens, p.19)*

2) *Sometimes he stopped at the fire-place, and sometimes at the door, making believe that he was staring with all his might into shop-windows. At **such times**, he would look constantly round him, for fear of thieves, and would keep slapping all his pockets in turn, to see that he hadn't lost anything, in such a very funny and natural manner, that Oliver laughed till the tears ran down his face. (Ch.Dickens, p.99)*

Göründüyü kimi, birinci nümunədə *that evening*, ikinci nümunədə isə *at such times* ifadələri işləndikləri komponentlərin özlərindən əvvəlki komponentlərdən zaman baxımdan asılı olmalarını ifadə edir.

*As for society, he was carried every other day into **the hall** where the boys dined, and there sociably flogged as a public warning and example. And so for from being denied the advantages of religious consolation, he was kicked into **the same***

apartment every evening at prayer-time, and there permitted to listen to, and console his mind with, a general supplication of the boys, containing a special clause, therein inserted by authority of the board, in which they entreated to be made good, virtuous, contented, and obedient, and to be guarded from the sins and vices of Oliver Twist: ... (Ch.Dickens, p.23)

Bu nümunədə isə sonrakı komponentdə *the same apartment* ifadəsi əvvəlki komponentdə *the hall* sözünə işarə etmək məqsədilə işlənmişdir.

İşarə əvəzlilərinin mətnyaratma xüsusiyyətlərindən biri də onların məhz leksik təkrar kimi çıxış etməsidir. Əvəzlikli təkrar kimi işarə əvəzliləri işləndiyi mətn komponentlərini bir-birinə daha sıx bağlayır və bu komponentlər arasında müəyyən mənada asılılıq yaradır.

Ümumiyyətlə, şəxs əvəzliləri kimi işarə əvəzlilərinin də mətndaxili təkrarı mətnin bütövlüyünü təmin edən ən mühüm amillərdən biridir. Bunu nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

1) *She waited. The reel drew to a close, and some of the party were in the mind for starting. But others would not, and another **dance** was formed. **This** surely would end it, thought Tess. (Th.Hardy, p.110-111)*

2) *All the window in the rear of the house had been long ago bricked up, except one small **trap** in the room where the boy was locked, and **that** was too small even for the passage of his body. (Ch.Dickens, p.601)*

3) ***The child** was pale and thin; his cheeks were sunken; and his eyes large and bright. The scanty parish dress, the livery of his misery, hung loosely on his feeble body; and his young limbs had wasted away, like those of an old man.*

***Such** was the little being who stood trembling beneath Mr. Bumble's glance; not daring to lift his eyes from the floor; and dreading even to hear the beadle's voice. (Ch.Dickens, p.193)*

4) *While these things were passing in the country workhouse, Mr. Fagin sat in the old **den** - **the same** from which Oliver had been removed by the girl-brooding over a dull, smoky fire. (Ch.Dickens, p.277)*

Birinci nümunədə *this* işarə əvəzliyi əvvəlki komponentdə verilmiş *dance* sözü-nün, ikinci nümunədə *that* işarə əvəzliyi əvvəlki komponentdə *trap* sözünün, üçüncü nümunədə *such* işarə əvəzliyi *the child* sözünün, sonuncu nümunədə isə *the same* işarə əvəzliyi *den* sözünün leksik təkrarı kimi sonrakı komponentdə təkrarlanaraq mətndaxili əlaqəni təmin etmişdir.

Əvəzliyin cümləni təkrarlamasından danışarkən işarə əvəzliliklərinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mətnin birinci komponentinin və ya cümləsinin tam təkrarına yol verməmək üçün işlədilən bu əvəzliliklər növbəti komponentin birinciyə sıx bağlanmasına imkan yaradır və əvəzlilik cümlədən asılı olur [10, s. 96]. Qeyd olunanlardan da görüldüyü kimi, işarə əvəzlilikləri sözlərlə yanaşı söz birləşməsinə və ya bütün cümləni də sonrakı komponentdə əvəz edərək təkrarlaya bilər:

*The crimson brick lodge came first in sight, up to its eaves in dense evergreens. Tess thought **this** was the mansion itself till, passing through the side wicket with some trepidation, and onward to a point at which the drive took a turn, the house proper stood in full view.* (Th.Hardy, p.66)

Bu nümunədə sonrakı komponentdə *this* işarə əvəzliyi əvvəlki komponentdə *the crimson brick lodge* söz birləşməsinə əvəz edərək komponentlər arası əlaqəni təmin etmişdir.

1) *At length, one morning, Oliver obtained the permission he had so eagerly sought. There had been no handkerchiefs to work upon, for two or three days, and the dinners had been rather meagre. Perhaps **these** were reasons for the old gentleman's giving assent; but, whether they were or no, he told Oliver he might go, and placed him under the joint guardianship of Charley Bates, and his friend the Dodger.* (Ch.Dickens, p.104)

2) *As he saw all this in one bewildered glance, the deathlike stillness came again, and looking back he saw that the jurymen had turned towards the judge. Hush!*

They only sought permission to retire.

*He looked, wistfully, into their faces, one by one when they passed out, as though to see which way the greater number leant; but **that** was fruitless.* (Ch.Dickens, p.625)

Bu mətn parçalarında isə *these* və *that* işarə əvəzlilikləri özlərindən əvvəlki cümlələri sonrakı cümlədə təkrarlamamaq üçün işlədilmiş və bu komponentlər arasında asılılığı göstərmişdir.

This, that işarə əvəzliliklərinin təkrar kimi mətnyaratma xüsusiyyətlərindən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əvəzlilər əvvəlki komponentlərdə verilən ismi sonrakı komponentlərdə təkrarlamamaq üçün *one* əvəzliyi ilə işlədilir [22, s. 79]:

*First babies are rarely easy, but **this one** 's not lying well and she just drags on without getting anywhere.* (C.Mccullough, p.407)

*“I wanted to believe what he believed, though he didn't wish me to; and I managed to coax him to tell me a few of his thoughts. I can't say I quite understand **that one**, but I know it is right.”* (Th.Hardy, p.503)

Əvəzliyin cümləni təkrarlaması barədə danışarkən K. Hacıyeva qeyd etmişdir ki, İngilis dilində bu funksiyanı *this, that* işarə əvəzlilikləri və III şəxsin təkini ifadə edən *it* əvəzliyi yerinə yetirir [10, s. 96]. Lakin qeyd olunan işarə əvəzlilikləri ilə yanaşı *such* və *the same* işarə əvəzlilikləri də bu qəbildən çıxış edə bilər:

1) *At first, he was pleased with the discovery: hoping that it might be the forerunner of his release; but **such** thoughts were quickly dispelled, on his sitting down to breakfast along with the Jew, who told him, in a tone and manner which increased his alarm, that he was to be taken to the residence of Bill Sikes that night.* (Ch.Dickens, p.227)

2) *He rose to honour the toast; and carefully depositing his empty pipe in a corner, advanced to the table, filled a glass with spirits, and drank off its contents. Mr. Sikes did **the same**.* (Ch.Dickens, p.250-251)

Nümunələrdən də göründüyü kimi, birinci parçada *such thoughts* ifadəsi işləndiyi cümlənin əvvəlki cümləylə, ikinci nümunədə isə *the same* işarə əvəzliyi özündən əvvəlki komponentləri əvəz edərək mətndaxili komponentlərin əlaqəliyini təmin etmişdir.

Bildiyimiz kimi, mətnyarada formal əlaqə vasitələrindən biri də deyktik elementlərdir. Bu elementlər bir-birilərinə və mətnin digər üzvlərinə işarəetmə funksiyalarına malikdirlər. Deyktik elementlərdən danışarkən onların şəxs, zaman, məkan,

diskurs və sosial növlərini qeyd etmişdik. Şəxs bildirən deyktik ifadələrə əsasən şəxs əvəzliləri aid edildiyi halda, işarə əvəzliləri zaman ifadə edən sözlərlə (*day, month, year, time, moment, etc*) birgə işləyəndə zaman bildirən deyktik ifadələr kimi, məkan ifadə edən sözlərlə (*place, city, town, etc*) birgə işlədikdə isə məkan bildirən deyktik ifadələr kimi çıxış edir:

*You were differently dressed at **that time** and I only passed you in the street, but I should know you again.* (Ch.Dickens, p.426)

*From **this day** Oliver was seldom left alone; but was placed in almost constant communication with the two boys, who played the old game with the Jew every day: whether for their own improvement or Oliver's, Mr. Fagin best knew.* (Ch.Dickens, p.212)

*He had a manner of screwing his head on one side when he spoke; and of looking out of the corners of his eyes at **the same time**: which irresistibly reminded the beholder of a parrot.* (Ch.Dickens, p.155)

İşarə əvəzliləri zaman deyksisləri funksiyasında işləyərkən nümunələrdən də görüldüyü kimi, əsasən sözönüylə işlədilir.

*But I need a home, somewhere of my own, and I think now that Drogheda is always going to be **that place**.* (C.Mccullough, p.458)

*Just being a permanent inhabitant of **this place** would be enough to neuter anyone's ovaries.* (C.Mccullough, p.639)

Bu nümunələrdə isə *that place* və *this place* ifadələri məkana işarə edərək məkan deyksisləri funksiyasında çıxış etmişdir.

Bu işarə əvəzlilərinin deyktik ifadələr kimi mətnyaratma imkanlarından danışırkən onların mətn daxilində diskurs deyksisi kimi işlənmələrini də vurğulamaq lazımdır. Diskurs deyksisi kimi *this* əvəzliyi mətn və ya diskursun irəlidə gələn hissəsini adlandırmaq üçün, *that* əvəzliyi isə əvvəldə gələn hissəsini adlandırmaq üçün işlədilir:

*'My friends,' says he, 'what is **this** which we now behold as being spread before us? Refreshment.* (Ch.Dickens, p.396)

"I agree to the conditions, Angel, because you know best what my punishment ought to be; only- only- don't make it more than I can bear!"

That was all she said on the matter. (Th.Hardy, p.401)

İşarə əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanlarından danışarkən onların anaforik və kataforik funksiyalarına da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, stilistik və linqvistik hadisə kimi anafora qədim dövrlərdən məlum olsa da cümlədən daha geniş struktur vahidlərin öyrənilməsi ilə əlaqədar həmçinin mətn dilçiliyinə aid problem kimi nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Bu cür əlaqə tipi sonrakı formanın məzmununun əvvəlki formalardan birində daha tam şəkildə açıqlanmasını təmin edir [19, 43]. İşarə əvəzliliklərinə anaforik funksiyada nümunələr əsasında nəzər yetirək:

1) *So, they established the rule, that all poor people should have the alternative (for they would compel nobody, not they), of being starved by a gradual process in the house, or by a quick one out of it. With **this view**, they contracted with the water-works to lay on an unlimited supply of water; and with a corn-factor to supply periodically small quantities of oatmeal; and issued three meals of thin gruel a day, with an onion twice a week, and half a roll of Sundays.* (Ch.Dickens, p.17-18)

2) *Come, Oliver! Wipe your eyes with the cuffs of your jacket, and don't cry into your gruel; **that's** a very foolish action, Oliver.* (Ch.Dickens, p.29)

3) *Many hunger-worn outcasts close their eyes in our bare streets, at such times, who let their crimes have been what they may, can hardly open them in a more bitter world.*

***Such** was the aspect of out-of-doors affairs, when Mrs. Corney, the matron of the workhouse to which our readers have been already introduced as the birthplace of Oliver Twist, sat herself down before a cheerful fire in her own little room, and glanced, with no small degree of complacency, at a small round table: on which stood a tray of corresponding size, furnished with all necessary materials for the most grateful meal that matrons enjoy.* (Ch.Dickens, p.259)

4) *Oliver, who watched the old lady anxiously, observed that she was alarmed by these appearances; and so in truth, was he; but seeing that she affected to make light of them, he endeavoured to do **the same**, and they so far succeeded, that when Rose was persuaded by her aunt to retire for the night, she was in better spirits; and*

appeared even in better health: assuring them that she felt certain she should rise in the morning, quite well. (Ch.Dickens, p.375)

Birinci nümunədə *this view* ifadəsi, sonrakı nümunələrdə *that, such, the same* işarə əvəzlilikləri əvvəlki komponentdəki informasiyaya əsaslanaraq anaforik funksiyada çıxış etmişdir.

Əvəzliliklərin mətnyaratma imkanlarından danışıarkən Ə.Abdullayev mətn daxilində anaforik və kataforik əlaqə yaradan bu əvəzliliklərin indentifikasiya funksiyası yerinə yetirdiyini bildirir [3, s. 145]. Müəllif haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, işarə əvəzliliklərinin mətnin tərkibində işlənməsi bir tərəfdən vəhdətdə olan avtonom cümlələrin təşkilində, onlar arasında struktur-qrammatik əlaqələrin əmələ gəlməsində və digər tərəfdən, mənəni aydınlaşdırmasında, konkretləşdirməsində aparıcı rol oynayır [5, s. 132].

Qeyd olunduğu kimi, işarə əvəzlilikləri kataforik mətndaxili əlaqədə də özünü göstərir. Mətdə kataforik əlaqəni A.Məmmədov “*Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi*” kitabında struktur vahidlər arasında əvvəlki formanın məzmununun sonrakı formalardan birində açılan və yaxud konkretləşdirən proses ilə səciyyələndirilən əlaqə kimi təsvir etmişdir [19, s. 44]. İşarə əvəzliliklərini kataforik əlaqədə nəzərdən keçirək:

1) *But making Oliver cry, Noah attempted to be more facetious still; and in his attempt, did what many sometimes do to **this day**, when **they want to be funny**.* (Ch.Dickens, p.65)

2) *After making a tour of the house, and thinking, for the first time, that the poor-laws really were too hard on people; and **that men who ran away from their wives**, leaving them chargeable to the parish, ought, in justice to be visited with no punishment at all, but rather rewarded as meritorious individuals who had suffered much; Mr. Bumble came to a room where some of the female paupers were usually employed in washing the parish linen: when the sound of voices in conversation, now proceeded.* (Ch.Dickens, p.423)

Birinci nümunədə *this day*, ikinci nümunədə isə *that men* ifadəsi kataforik funksiyada işlənmiş, yəni onların mənası sonrakı komponentlərdə açılmışdır.

*'As to lying dead, there are **those** who **will lie dead for twelve thousand years** to come, or twelve million, for anything you or I know, who will tell strange tales at last!'* (Ch.Dickens, p.439)

Bu nümunədə isə cəm formada işlənən *those* işarə əvəzliyi kataforik əlaqədə işlənmişdir.

1) *'Remain quietly here, until such a document is drawn up, and proceed with me to **such a place** as **I may deem most advisable**, for the purpose of attesting it?'* (Ch.Dickens, p.586)

2) *The coach rattled away, over nearly **the same ground** as **that** which **Oliver had traversed** when he first entered London in company with the Dodger; and, turning a different way when it reached the Angel at Islington, stopped at length before a neat house, in a quiet shady street near Pentonville.* (Ch.Dickens, p.122)

Birinci nümunədə əvvəlki komponentdə verilən *such a place* ifadəsi, ikinci nümunədə *the same ground* ifadəsi sonrakı komponentlərdə izah olunaraq mətn komponentlərinin kataforik əlaqəylə bağlanmasını təmin etmişdir.

Biz əvvəlki fəsildə mətnin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində tema-remə üzvlənməsini də qeyd etmişdik. Bildiyimiz kimi, artikllı dillərdə bu üzvlənməni müəyyən qədər artikllar həyata keçirir. Müasir İngilis dilində mətn daxilində əvvəlki komponentlərdə qeyri-müəyyənlik artiklı *a* ilə verilən hər hansı bir məfhum sonrakı komponentlərdə artıq məlum olduğu üçün daha çox müəyyənlik artiklı *the* ilə işlədilir. Bu qarşılaşmada *the* müəyyənlik artiklının funksiyasını *this*, *that* işarə əvəzlilikləri də yerinə yetirə bilər. Yəni, sonrakı komponentdə verilən *the* müəyyənlik artiklı asanlıqla işarə əvəzlilikləri ilə əvəz oluna bilər:

*His temper was very fiery, and he had killed **a man** once. Luck had been with him; **the man** was english, and there was a ship in Dun Laoghaire harbor bound for New Zealand on the tide.* (C.Mccullough, p.17)

Bu nümunədə sonrakı komponentdə işlənən *the man* ifadəsi *this/that man* ifadəsiylə əvəzlənsə, mətnin mənasına heç bir xələl gəlməz.

Şəxs əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanlarından danışarkən *it* əvəzliyinin şəxs və ya əşya əvəz etməklə yanaşı işarəetmə funksiyasını da qeyd etdik. Hətta M.Məmmə-

dova və D.Yunusov öz kitablarında bu əvəzliyi işarə əvəzlilikləri sırasında da göstərmişdir [22, s. 79]. A.Hacızadə isə *it* əvəzliyinin tədqiqindən danışarkən qeyd etmişdir ki, göstərmə mənasında *it* əvəzliyinin mənası *this* və *that* əvəzliliklərinin mənasına uyğun gəlir. Müəllif həmçinin qeyd etmişdir ki, *this* və *that* işarə əvəzlilikləri həm atributiv, həm də substantiv vəziyyətdə işləyə bildiyi halda, *it* əvəzliyi yalnız substantiv vəziyyətdə işlənir [11, s. 48-51]:

Meggie jumped nervously when she heard his knock, got off the bed and padded over to the door.

“Who is it?” she called.

“Luke,” came his voice. (C.McCullough, p.466)

Bu nümunədə *it* əvəzliyi işarəetmə funksiyasında işlənmiş və buna görə, asanlıqla *this/that* işarə əvəzlilikləri ilə əvəz oluna bilər.

This, that və *it* əvəzliliklərinin işarəetmə funksiyalarına əsasən *this* əvəzliyi daha çox bilavasitə göstərmədə, *it* və *that* əvəzlilikləri isə mətdaxili göstərmədə işlədilir. Bu əvəzliliklərin işlənməsi həmçinin adresantın müxtəlif jestləri ilə müşayiət olunur.

Bildiyimiz kimi, əvəzliliklərin mətnyaratmada əsas funksiyalarından biri onların dinamikliyidir:

*‘Here, Charlotte,’ said Mr. Sowerberry, who had followed **Oliver** down, ‘give **this boy** some of the cold bits that were put by for Trip. **He** hasn’t come home since the morning, so **he** may go without ‘em. I dare say the boy isn’t too dainty to eat ‘em – are you, boy?’ (Ch.Dickens, p.44)*

Bu nümunədən görüldüyü kimi, şəxs əvəzliyi (*he*), işarə əvəzliyi (*this boy*) “*Oliver*” xüsusi ismini sonrakı komponentlərdə əvəz edərək təkrarlamışdır. Əvəzliliklərin bu dinamikliyi mənanın açılmasına, mətdəki hadisələrin aydınlaşmasına xidmət etmişdir.

Bütün qeyd olunan xüsusiyyətləri ilə müasir İngilis dilində işarə əvəzlilikləri mətnin formalaşmasına, bir bütövə çevrilməsinə xidmət edən əsas faktor olub, əvəzliliklərin mətnyaratma funksiyalarını yerinə yetirir. Belə ki, işarə əvəzlilikləri də digər əvəzliliklər kimi semantik kateqoriyanı təmsil edir və cümlələr arasında əlaqəni təmin edir. Bu əvəzliliklərin anaforik və kataforik funksiyaları, leksik təkrar kimi işlənməsi,

tema-remə üzvlənməsində iştirakı, deyətik ifadələr kimi çıxış etməsi onların mətnformalaşmasına xidmət etmələrinin əsas göstəriciləridir.

2.3. Müasir İngilis dilində təyini əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanları

Təyini əvəzliliklərinin qrammatik xüsusiyyətlərindən əvvəlki fəsildə danışmışdıq. Bu bölmədə isə onların digər əvəzliliklər kimi mətn dilçiliyi sahəsində hansı funksional imkanlara malik olmalarını və mətnyaratmada iştirak edən formal əlaqə vasitələri kimi nəzərdən keçirəcəyik. Müasir ingilis dilində əvəzliliklərin mətnyaratma imkanlarından danışarkən daha çox şəxs və işarə əvəzlilikləri ön plana çəkilirsə, *all, each, every, everybody, everyone, everything, both, either, other* və *another* təyini əvəzliliklərini də bu sferada görmək mümkündür.

Bu əvəzliliklər də öz fərdi xüsusiyyətləri, işlənmə yerlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bildiyimiz kimi, əvəzliliklərin mətnyaratmada əsas funksiyalarından biri onların semantik kateqoriyanı təmsil edib, cümlələrarası əlaqəni təmin etməkdir ki, təyini əvəzliliklər də bu funksiyada çıxış edərək mətnin formalaşmasına xidmət edən formal əlaqə vasitələridir. Digər əvəzliliklər kimi, təyini əvəzliliklər də mətn daxilində məlum olanı ifadə edir. Bu xüsusiyyətlərə nümunələrdə nəzər yetirək:

*It was observable, too, that ladies and gentlemen who were in passions of anguish during the ceremony of interment, recovered almost as soon as they reached home, and became quite composed before the tea-drinking was over. **All this** was very pleasant and improving to see; and Oliver beheld it with great admiration. (Ch. Dickens, p.63)*

*To dissipate the sadness of this recital Tess went and bade all her favourite cows good-bye, touching **each of them** with her hand, and as she and Clare stood side by side at leaving, as it united body and soul, there would have been something peculiarly sorry in their aspect to one who should have seen in truly; two limbs of one life, as they outwardly were, his arm touching hers, her skirts touching him, facing one way, as against all the dairy facing the other, speaking in their adieus as “we,” and yet sundered like the poles. (Th.Hardy, p.399)*

*There was its living copy. The eyes, the head, the mouth; **every** feature was the same. (Ch.Dickens, p.131)*

*John stared at her, studied her face and tried to decide if she was serious. Sharon's worried blue eyes stared back at him and he realized she was. He joined her at the table and **they both** sat in silence and stared at the wall, lost in thought. (C.Ahern, p.31)*

*Except for this! For nothing less would I have told you. Though I don't suppose it matters now. He doesn't belong to **either of us** anymore. He belongs to God. (C.Mccullough, p.719)*

She scowled at Denise for telling Tom. Denise just held her hands up helplessly and shrugged.

*"Thanks for coming, Daniel." Holly turned to him, ignoring **the other two**. (C.Ahern, p.155)*

*One young gentleman was very anxious to hang up his cap for him; and **another** was so obliging as to put his hands in his pockets, in order that, as he was very tired, he might not have the trouble of emptying them, himself, when he went to bed. (Ch.Dickens, p.91)*

Bu nümunələrdən də göründüyü kimi təyini əvəzlilər mətn daxilində işləndiyi komponentlərin digər komponentlərlə əlaqəli olduğunu əsas göstəriciləridir.

Əvəzlilərin mətn yaratma imkanlarından danışarkən əvəzlikli təkrarların bu sferada rolunu artıq qeyd etmişik. Ümumiyyətlə, təyini əvəzlikli təkrar da şəxs və işarə əvəzlikli təkrarlar kimi mətndə cümlələr arasında sıx əlaqə yaradan, mətnin mütəşəkkilliyini təmin edən ən mühüm üsullardan biridir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə də görmək mümkündür:

1) *It seemed to escape his consideration that **Mrs. Skimpole and the daughters** remained behind to encounter the baker, but this was so old a story to **all of them** that it had become a matter of course. (Ch.Dickens, p.892)*

2) *They saw it also, and smiled and waved their hands, and the last thing she beheld as she turned the corner was the four bright faces, and behind them like a **bodyguard, old Mr. Laurence, faithful Hannah, and devoted Laurie**.*

*'How kind **everyone** is to us!' she said, turning to find fresh proof of it in the respectful sympathy of the young man's face. (L. M. Alcott, 296)*

3) *In another was the inscription **BONES BOUGHT**. In another, **KITCHEN-STUFF BOUGHT**. In another, **OLD IRON BOUGHT**. In another, **WASTE-PAPER BOUGHT**. In another, **LADIES' AND GENTLEMEN'S WARDROBES BOUGHT**. **Everything** seemed to be bought and nothing to be sold there. (Ch.Dickens, p.79)*

Bu nümunələrdə *all, everyone, everything* təyini əvəzlilikləri leksik təkrarlar kimi işlədilmişdir. Belə ki, birinci nümunədə *all of them*, ikinci nümunədə *everyone* əvəzlilikləri əvvəlki komponentdə qeyd olunan şəxslərin, üçüncü nümunədə isə *everything* təyini əvəzliyi əvvəlki komponentdə sadalanan əşyaların leksik təkrarı kimi çıxış edir və bu əvəzliliklərin ümumiləşdirici funksiyaları mətdaxili komponentləri əlaqələndirmədə mühüm faktordur.

1) *We opened **the notes**. **Each** was a counterpart of **the other** and contained these words in a solid, plain hand. (Ch.Dickens, p.96)*

2) *'Lord bless me, sir!' replied **Brittles**, starting violently; 'I'm the same as **Mr. Giles**, sir.'*

*'Then tell me this,' said the doctor, '**both of you, both of you!** Are you going to take upon yourselves to swear, that that boy upstairs is the boy that was put through the little window last night? ...'* (Ch.Dickens, p.342)

3) ***Allan**, standing at the window, was as pleased as **Caddy**; and I was as pleased as **either of them**; and I wonder that I got away as I did, rather than that I came off laughing, and red, and anything but tidy, and looking after **Caddy**, who looked after us out of the coach-window as long as she could see us. (Ch.Dickens, p.1285)*

4) ***The lantern** hanging at her wagon had gone out, but **another** was shining in her face-much brighter than her own had been. (Th.Hardy, p.57)*

Birinci nümunədə *each* və *other* təyini əvəzliyi *the notes* ismini, ikinci nümunədə *both of you* ifadəsi *Brittles* və *Mr. Giles*, üçüncü nümunədə *either of them* ifadəsi *Caddy* və *Allan* xüsusi isimlərini əvəz edərək mətdaxili sonrakı komponentlərdə təkrarlamışdır. Sonuncu nümunədə isə *another* təyini əvəzliyi əvvəlki komponentdə qeyd olunan *the lantern* (fənər) ismini sonrakı komponentdə təkrarlamaq üçün işlədilmişdir.

Müasir İngilis dilində təyini əvəzliliklərin leksik təkrarlar kimi mətnyaratma xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, təyini əvəzliliklər də söz və söz birləşmələri ilə yanaşı cümlələrin də leksik təkrarı kimi işləyə bilər. Bu funksiyanı daha çox ümumiləşdirici xüsusiyyətə malik olan təyini əvəzliliklər yerinə yetirir:

1) *The two other gentlemen hurried in and out with anxious faces, and, during the short intervals when they were present, conversed apart. Once, Mrs. Maylie was called away, and after being absent for nearly an hour, returned with eyes swollen with weeping. All these things made Rose and Oliver, who were not in any new secrets, nervous and uncomfortable.* (Ch.Dickens, p.609)

2) *'A gentleman and a lady that she had gone to of her own accord before, who asked her to give up all her pals, and Monks first, which she did – and to describe him, which she did – and to tell her what house it was that we meet at, and go to, which she did – and where it could be best watched from, which she did – and what time the people went there, which she did. She did all this.* (Ch.Dickens, p.557)

3) *I need you to tell me absolutely everything you know about this drink and the launch so I can start writing it now and have a few days to work on it.* (C.Ahern, p.244)

Nümunələrdən də görüldüyü kimi *all* təyini əvəzliyi nümunələrdə işarə əvəzliyi ilə birgə işlənərək əvvəlki cümlələri, *everything* əvəzliyi isə özündən sonrakı cümləni əvəz etmişdir.

Ümumiyyətlə, əvəzlənmənin iki növü mövcuddur: a) progressiv əvəzlənmə; b) reqressiv əvəzlənmə.

Müasir ingilis dilində əksər hallarda progressiv əvəzlənmədən istifadə edilir. Belə ki, əvəzliliklər əsasən verilən mətnlərdə müxtəlif məna kəsb edən isimlərdən sonra gəlir, yəni onu əvəz edir. Əvəzliliklər köhnə məlumatın daşıyıcıları olduğu üçün onların işləndiyi mətn o qədər də ekspressiv olmur, yəni oxucunun fikrini özünə çox cəlb etmir.

Reqressiv əvəzlənmədə isə bir qayda olaraq bu və ya digər əvəzlik aid olduğu sözdən, situasiyadan, cümlədən və s. əvvəl gəlir. Belə mətnlər daha ekspressiv olur. Oxuyan səbirsizliklə mətndə verilən hər hansı bir əvəzliyin kimə, nəyə aid olmasını səbirsizliklə gözləyir [11, s. 47].

Bu əvəzləmə növlərinə əvəzliliklərin anaforik və kataforik funksiyaları uyğun gəlir. Belə ki, progressiv əvəzləməyə anaforik, regressiv əvəzləməyə isə kataforik funksiya aid edilir. Təyini əvəzliliklər də mətn daxilində progressiv və regressiv əvəzləmədə iştirak edərək mətn komponentlərini bir-birinə bağlayır. Təyini əvəzliliklərin bu funksiyalarına nümunələrdə nəzər yetirək:

1) *Neither of **her three chamber-companions** had got into bed. They were standing in a group, in their nightgowns, barefooted, at the window, the last red rays of the west still warming their faces and necks and the walls around them. **All** were watching somebody in the garden with deep interest, their three faces close together: a jovial and round one, a pale one with dark hair, and a fair one whose tresses were auburn.* (Th.Hardy, p.220)

2) *The word “The Girls” appeared over a black screen and was followed by a shot of Sharon, Denise, Abbey and Ciara all squashed beside each other in the back of a taxi. Sharon was speaking:*

*“Hello! I’m Sharon and this is **Abbey, Denise and Ciara.**”*

***Each** of the girls posed for their close-up as they were introduced.* (C.Ahern, p.106)

Birinci nümunədə all təyini əvəzliyi *her three chamber-companions* ifadəsini, digər nümunədə isə each təyini əvəzliyi *Abbey, Denise və Ciara* xüsusi isimlərinə işarə edərək anaforik əlaqəni təmin etmişdir.

*Lights were then procured; and **Messrs. Blathers and Duff**, attended by the native constable, **Brittles, Giles, and everybody** else in short, went into the little room at the end of the passage and looked out at the window; and afterwards went round by way of the lawn, and looked in at the window; and after that, had a candle handed out to inspect the shutter with; and after that, a lantern to trace the footsteps with; and after that, a pitchfork to poke the bushes with.* (Ch.Dickens, p.348)

*When **Meggie** came into the room **Cardinal Ralph** hardly knew her. It was thirteen years since he had last seen her; she was fifty-three and he was seventy-one. **Both of them** aged now, instead of only him. Her face hadn't changed so much as*

settled, and into a mold unlike the one he had given her in his imagination.
(C.Mccullough, p.714)

*Behind a desk, sat **two old gentlemen** with powdered heads: one of whom was reading the newspaper; while **the other** was perusing, with the aid of a pair of tortoise-shell spectacles, a small piece of parchment which lay before him.*
(Ch.Dickens, p.30)

Bu nümunələrdə də *everybody, both, other* təyini əvəzlilikləri progressiv əvəzləmə ilə anaforik funksiya yerinə yetirmişdir. Belə ki, anaforik funksiyada bu əvəzliliklərin mənası əvvəlki komponentlərlə müəyyənləşir.

Qeyd olunduğu kimi, təyini əvəzliliklər həmçinin regressiv əvəzləmə ilə kataforik funksiya yerinə yetirir. Bu zaman onların mənası mətn daxilində özlərindən sonrakı komponentlərdə müəyyənləşir. Anaforik funksiyaya nisbətə təyini əvəzliliklərə kataforik funksiyada daha az rast gəlinir:

1) *But of course I soon considered that I must not take tears where I was going after **all that had been done for me**.* (Ch.Dickens, p.47)

2) ***Everything** that Mr. Smallweed's grandfather ever put away in his mind was a grub at first, and is a grub at last. In all his life he has never bred a single butterfly.* (Ch.Dickens, p.430)

3) *Seventhly, that in the event of the death of my brother, the said Padraic Cleary, his widow and children be permitted to remain on the station Drogheda and that the position of manager shall pass consecutively to **each of his sons, Robert, John, Hugh, Stuart, James and Patrick**, but excluding Francis.* (C.Mccullough, p.212)

4) *Holly nodded to **everything he was saying** and tried to remember the names of **everyone he had introduced to her**.* (C.Ahern, p.233)

Bu nümunələrdə təyini əvəzliliklər kataforik əlaqədə işlənmişdir. Belə ki, birinci nümunədə *all* təyini əvəzliyinin mənası özündən sonra gələn *had been done for me* komponenti ilə, ikinci nümunədə *everything* əvəzliyinin mənası sonrakı *Mr. Smallweed's grandfather ever put away in his mind* komponenti ilə müəyyənləşmişdir. Üçüncü nümunədə *each* təyini əvəzliyi özündən sonra gələn *Robert, John, Hugh, Stuart, James and Patrick* xüsusi isimlərini ifadə etmişdir. Sonuncu nümunədə

everything təyini əvəzliyi *he was saying*, *everyone* əvəzliyi isə *he had introduced to her* komponenti ilə aydınlaşdırılmışdır.

İşarə əvəzlilikləri kimi *other* və *another* təyini əvəzlilikləri də əvvəlki komponentdə gələn ismi sonrakı komponentdə təkrarlamamaq üçün *one (ones)* əvəzliyi ilə işlənir:

*“Excuse me,” Sharon said angrily, “I have **two friends** in the VIP bar; one of them has pink hair and **the other one** ...”* (C.Ahern, p.115)

*“That’s not so bad, Richard,” she said softly, giving him a smile. “I know you loved **your job**, but you can find **another one**. Hey, if it makes you feel any better, I used to lose my jobs all the time—”* (C.Ahern, p.208)

Nümunələrdən də göründüyü kimi, *friend* ismi sonrakı komponentdə *the other one*, *job* ismi isə sonrakı komponentdə *another one* ifadəsi ilə qeyd edilmişdir.

Təyini əvəzliliklərinin mətnyaratma funksiyalarından biri də onların dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etmələridir:

*As for exercise, it was nice cold weather, and he was allowed to perform his ablutions **every** morning under the pump, in a stone yard, in the presence of Mr. Bumble, who prevented his catching cold, and caused a tingling sensation to pervade his frame, by repeated applications of the cane. As for society, he was carried **every other day** into the hall where the boys dined, and there sociably flogged as a public warning and example. And so for from being denied the advantages of religious consolation, he was kicked into the same apartment **every** evening at prayer-time, and there permitted to listen to, and console his mind with, a general supplication of the boys, containing a special clause, therein inserted by authority of the board, in which they entreated to be made good, virtuous, contented, and obedient, and to be guarded from the sins and vices of *Oliver Twist*: ...* (Ch.Dickens, p.23)

Every təyini əvəzliyinin bu nümunədə hərəkətliliyi mətn daxilində cümlələri bir-birinə bağlayır və mənanın açılmasına xidmət edir.

Qeyd olunun bütün bu xüsusiyyətləri ilə müasir İngilis dilində təyini əvəzliliklər leksik təkrarlar kimi, anaforik və kataforik əvəzlənmə kimi mətn daxilində işlənərək onun komponentlərini bağlayan, mətni bir bütövə çevirən və eyni zamanda mətnin mənasının açılmasında mühüm rolu olan formal əlaqə vasitələridir.

NƏTİCƏ

Elmi tədqiqat işimizlə əlaqədar aparılan bütün müşahidələrə əsasən onu deyə bilərik ki, müasir İngilis dilində əvəzliliklər, xüsusən də tədqiqatımızın əsas obyektləri olan şəxs, işarə və təyini əvəzlilikləri dil sistemində tekstematik səviyyənin əsas vahidi olan mətnin öyrənilməsində, onun formalaşmasında ən vacib faktorlardandır. Belə ki, mətni bir bütövə çevirən amillər sırasında bu əvəzliliklər öz polofunksionallıqları ilə fərqlənir.

Apardığımız tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlirik ki, qeyd olunan əvəzlilərdən ilk öncə şəxs əvəzlilikləri (*I, you, he, she, it, we, they*) mətnyaratmada məna ilə bağlı olub, mətndaxili komponentlərin əlaqələnməsində mühüm rol oynayır. Həmçinin bu əvəzliliklər mətn daxilində, yəni müəyyən bir kontekstdə ünsiyyət prosesi iştirakçılarına artıq məlum olanı ifadə edir. Mətnyaratmada bu əvəzliliklər həmçinin leksik təkrarlar kimi işlənir. Belə ki, şəxs əvəzlilikləri həm şəxs bildirən anlayışları, həm də qeyri şəxsləri mətn daxilində təkrarlayaraq leksik təkrar kimi işlənmə qabiliyyətinə malikdirlər. İngilis dilində bu əvəzliliklər mətnyaratmada deyktik funksiya yerinə yetirərək nitq prosesində iştirakçıların rollarını müəyyən edəcək şəxs deyksisləri kimi işlənir. Şəxs əvəzliliklərinin deyktik funksiyalarından danışarkən II şəxs *you* əvəzliyinin müraciət formalarında sosial deyxis kimi işlənməsini də qeyd etmək lazımdır. Bunlar həmçinin anaforik və kataforik funksiya yerinə yetirərək özlərindən əvvəlki və ya sonrakı cümləylə bağlı olub mətndaxili əlaqəni təmin edirlər. Müasir İngilis dilində *I, you, he, she, it, we, they* şəxs əvəzlilikləri mətnyaratmada qeyd olunan bütün bu funksiyaları yerinə yetirir, lakin bu şəxs əvəzlilikləri içərisində III şəxs neytral cins *it* əvəzliyi öz statusuna görə xüsusi fərqlənir. Belə ki, *it* əvəzliyi mətn daxilində konkret və ya mücərrəd anlayışları ifadə edən şəxsi *it* əvəzliyi, istənilən növ ölçüylə bağlı olan şəxssiz cümlələrdə şəxssiz *it* əvəzliyi və işarə əvəzliyi kimi işlənmə imkanlarına malikdir.

Tədqiqatımızın digər obyektini olan işarə əvəzlilikləri də bütün bu funksiyalarla mətnyaratmada geniş işlənmə tezliyinə malik olan əsas faktorlardandır. Müasir İngilis dilində *this (these), that (those), such* və *(the) same* işarə əvəzlilikləri də şəxs

əvəzlilikləri kimi məna ilə bağlı olub, adresat və adresant üçün qabaqcadan məlum olanı ifadə edərək, istər leksik təkrarlar kimi, istər anafora və katafora kimi, istər deyktik ifadələr kimi, istərsə də tema-remə üzvlənməsində işlənərək mətndaxili əlaqəyə xidmət edirlər. Əgər şəxs əvəzlilikləri mətndaxilində leksik təkrarlar kimi əsasən söz və ya söz birləşmələrini əvəz edirsə, işarə əvəzlilikləri bu funksiyada hətta cümlələri belə əvəz etmək iqtidarına malikdir. Müasir İngilis dilində şəxs əvəzlilikləri mətnyaratmada bilavasitə şəxs bildirən deyktik ifadələr kimi işlənirsə, işarə əvəzlilikləri (*this/that*) deyksis funksiyasında zaman bildirən sözlərlə zaman deyksisi, məkan bildirən sözlərlə məkan deyksisi və mətn və ya diskurs daxilində diskurs deyksisi kimi işlənir. İşarə əvəzliliklərini mətnyaratmada qeyd olunduğu kimi, tema-remə üzvlənməsində də görmək mümkündür. Belə ki, İngilis dilində köhnə-yeni qarşılaşmasında işarə əvəzlilikləri (*this/that*) də müəyyənlik artıqlı kimi məlum olanı, yəni temanı ifadə edə bilir. Qeyd etdiyimiz kimi, şəxs əvəzliliklərindən *it* əvəzliyi həmçinin işarə əvəzliyi funksiyası yerinə yetirir. İşarə əvəzliyi kimi bu əvəzlik asanlıqla *this/that* əvəzlilikləri ilə əvəz oluna bilər, lakin bu əvəzlilərdən fərqli olaraq *it* əvəzliyi bu funksiyada yalnız substantiv vəziyyətdə işlənir.

Elmi işimizin digər obyektini təşkil edən əvəzliliklərin mətn daxilində tədqiqinə əsasən deyə bilərik ki, bu əvəzliliklər də şəxs və işarə əvəzlilikləri kimi mətnin öyrənilməsində, komponentlərin əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır. Lakin müasir İngilis dilində *all, each, every, everybody, everyone, everything, both, either, other* və *another* təyini əvəzlilikləri mətnyaratmada anafora, katafora və leksik təkrarlar kimi özlərini göstərirlər. İşarə əvəzlilikləri kimi bu əvəzliliklərin də mətndaxili təkrarı söz və ya söz birləşməsi, eləcə də komponentlərin, yəni cümlələrin əvəz olunması ilə müşayiət olunur. Bütün bunlarla yanaşı bu əvəzliliklər mətn daxilində həmçinin monotonluğun, eləcə də təkrarın qarşısını almaq üçün işlədilir. Danılmaz faktır ki, mətnin yaranmasında və onun komponentlərinin əlaqələnməsində daha çox şəxs və işarə əvəzliliklərinə rast gəlinir, bu əvəzlilərə nisbətən təyini əvəzliliklər bu sferada daha az funksiya yerinə yetirir.

Bütün bu gəlinən nəticələr bir daha onu sübut edir ki, müasir İngilis dilində əvəzliliklər mətn yaradan formal əlaqə vasitələridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 286s.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S., Hüseynov Ş.Q., Rzayeva G.N., Hacıyeva K.B., Ziyadova L.V., Fətəliyeva S.Q., Nağıyeva G.Q., Məhərrəмова G.A., Zeynalova Ş.T., Səlimova F.Q., Məhərrəмова V.H. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 608s.
3. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları. (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. nam. diss. Bakı, 1996, 179s.
4. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, "Çaşıoğlu", 1998, 190s.
5. Abdullayev Ə. Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 272s.
6. Allahverdiyeva F.M. Bədii mətnin formalaşmasında sintaktik əlaqə vasitələri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 173s.
7. Azərbaycanda xarici dillər. Elmi-metodik və ictimai-publisistik jurnal. 2015(2), 114s.
8. Əbdülrəhimov E. Linqvistik Praqmatika. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 216s.
9. Əsədov A.Ə. Azərbaycan və İngilis dillərində mübtədanın rema kimi işlənməsinin müqayisəli tipoloji tədqiqi. Bakı, "Nurlan", 2005, 167s.
10. Hacıyeva K.B. Leksik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövü yaradan faktor kimi. (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. dok. diss. Bakı, 2010, 144s.
11. Hacızadə A. Müasir İngilis dilində *It* əvəzliyi ilə başlanan cümlələr və onların Azərbaycan dilində qarşılığı. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 124s.

12. Hüseynov A.R. Artıkl haqqında bəzi qeydlər. M.F.Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri. Dilçilik və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1976, №2, səh. 106-112.
13. Hüseynov A.R. Artıkl haqqında bəzi qeydlər. M.F.Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri. Dilçilik və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1976, №3, s.91-96.
14. Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, Mütərcim, 2015, 376s.
15. İsmayılov B.B. Fransız dilində ismin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası haqqında. Azərbaycan məktəbi, Bakı, 1972, №4, s.37-41.
16. İsrailova G. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnyaratma vasitəsi kimi. Fil. elm. dok. diss. Bakı, 2013, 131s.
17. Mahmudova Ş. Təyini əvəzlilikləri: semantik-funksional xüsusiyyətlər. Bakı, Nurlan, 2001, 74s.
18. Mahmudova Ş. Təyin əvəzlilikləri: semantik-funksional xüsusiyyətlər. (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. nam. diss. Bakı, 2008, 134s.
19. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001, 144s.
20. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. DDA, Bakı, ADU, 2003, 54s.
21. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2016, 112s.
22. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Adiloğlu, 2011, 450s.
23. Musayev (Türksevər) O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007, 587s.
24. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. III cild, Bakı, Elm, 1981, 413s.
25. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, 2010, 141s.
26. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı, Mütərcim, 2013, 420s.

Rus dilində:

27. Вейхман Г.А. Новое в грамматике современного английского языка. М., Астрел. АСТ, 2006, 543с.
28. Волков Н.Н. Семантика и дейктические функции личных местоимений в современном английском языке. М., 1984, 23с.
29. Волф Е.М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романтических языков). М., 1967, 223с.
30. Иванова И.П. ...Теоретическая грамматика современного английского языка. М., Высшая школа, 1981, 285с.
31. Мамедов А.Я. Роль артиклей как связующих элементов текста (на материале английского языка). М., МГПИИЯ, 1990, 20с.
32. Мамедова Р.В. Особенности функционирования указательных местоимений (на материале английского и азербайджанского языков). АКД, Баку, АПИРЯЛ им. М.Ф. Ахундова, 1992, 17с.
33. Новикова Л.П. Предложения с обобщающими подлежащими **it** в современном английском языке. АКД, М., 1981, 16с.
34. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М., Из-во литературы на иностранных языках. 1959, 440 стр.

İngilis dilində:

35. Aleksandrova O.V., Komova T.A. Modern English Grammar. Morphology and Syntax. М., Academia, 2007, 219р.
36. Blokh M.Y. A course in theoretical English grammar. М., Высшая школа, 2006, 421р.
37. Close R.A. A reference grammar for students of English. М., Просвещение, 1979, 342р.
38. Ganshina M., Vasilevskaya. N. English Grammar. Moscow, 1958, 474р.
39. Hacizada A.Y. pronouns in the English language (Manual). Baku, Elm və təhsil, 2014, 208р.

40. Piyish B.A. The structure of modern English. L., Просвещение, 1971, 365p.
41. Kaushanskaya B.L. ... A grammar of the English language. Baku, 2004, 324p.
42. Kobrina N.A. ...An English Grammar. Morphology. Syntax. St.Petersburg, 1999, 346p.
43. Leech G., Svartvik J. A communicative grammar of English. M., Просвещение, 1983, 304p.
44. Mahmudova Sh. Comparative grammar. Baku, Elm və təhsil, 2016, 246p.
45. Mammadov A.Y. Studies in text and discourse. Baku, 2008, 63p.
46. Mammadova G. English grammar rules and exercises. Morphology. Baku, Mütərcim, 2007, 212p.
47. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A university grammar English. M., Высшая школа, 1982, 391p.
48. Swan M. Practical English Usage. Second Edition. London: Oxford University Press, 1998, 658p.
49. Turksever O.I. (Musayev), Hacıyev E.I., Huseynov A.R. A practical grammar of contemporary English. Baku, Qismət, 2011, 540p.
50. Ziyadova L. Some aspects of the functional analysis of sentence and text in English. Baku, 2010, 53p.

İstifadə edilmiş internet resursları:

51. Ahern C.P.S. I love you. 334p. http://www.kkoworld.com/kitablar/Sesilia_Ahern_PS_seni_sevirem-ing.pdf
52. Alcott L.M. Little Women. 861p. http://www.planetpublish.com/wp-content/uploads/2011/11/Little_Women_NT.pdf
53. Dickens Ch. Oliver Twist. 641p. <http://www.planetebook.com/ebooks/Oliver-Twist.pdf>
54. Dickens Ch. Bleak House. 1307p. <https://www.planetebook.com/ebooks/Bleak-House.pdf>

55. Hardy Th. Tess of the D'Urbervilles. 1891, 623p. <http://pinkmonkey.com/dl/library1/book0994.pdf>
56. Herteg C. The contributions of the Prague School to the study of language. 1918, 5p. http://www.uab.ro/reviste_recunoscute/philologica/philologica_2003_tom2/59.herteg_crina.pdf
57. Hromádková V. Pragmatics of legal language: Deixis. Master's diploma thesis. Masaryk University. 2014, 72p. https://is.muni.cz/th/330848/ff_m/MA_Thesis.pdf
58. Levinson S.C. Article. Pragmatics. 2001, 17p. <http://pubman.mpd.l.mpg.de/pubman/item/escidoc:66467/component/escidoc:66468/2001>
59. Mccullough C. The thorn birds. 764p. <http://down02.putclub.com/virtual/backup/update/Download/Literature/THE%20THORN%20BIRDS.pdf>
60. Pragmatics. Chapter II. Literature review. Theoretical framework. 12p. <http://digilib.uinsby.ac.id/2075/5/Bab%202.pdf>
61. Stranzy Ph. Encyclopedia of linguistics. Volume 1. New York, Oxon. 2005, 1274p. <http://xa.yimg.com/kq/groups/17805790/1238478214/name/fitzroy-dearborn+encyclopedia+of+linguistics.pdf>
62. Thomson A.J., Martinet A.V. A practical English grammar. 332p. http://www.gunaygunaydin.com/FileUpload/ks21007/File/oxford_universit_y_press_-_a_practical_english_grammar.pdf